PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

1

पीतिलाव॥ द्वितीय ग्राह नापीति। एवंयावज्जीवादिविधिप्रयुक्ताऽनुष्ठितान्निहोत्रादेः पापनिवृत्तिचित्तसंस्कारोजायते॥
सचदेवदेहतोऽपिपरलोकादौ श्रवणादौ सति ज्ञानेचोपकारीतीतिसंस्कारकर्मत्वेयजादीनामुक्तं। इदानीतमेतमिति
विविदिषावाक्यसामर्थ्यान्नब्रह्मज्ञानोद्देशेनतदिच्छोद्देशेनवायज्ञादिकमनुष्ठेयंस्वर्गकामादिवाक्यादिवस्वर्गोद्देशेन न
त्रचस्वर्गइवोद्देश्यतयाज्ञानादिकमपिब्रह्मार्पणेनबुध्याऽनुष्ठितकर्मणोऽवश्यलाभीतीतिपर्दतदभिप्रेत्याह ग्रथवेति
वेदानुवचनब्रह्मचर्यागकाध्ययन इच्छुचोदायणादिवाक्यात्यर्थमनाशंकेनेतिनपविशेषेण हितमितमेधाशनरूपेणे
त्यर्थः नन्वधिकारानुरूपसवङ्निहोत्रादेः कथंज्ञानाधिकारसंवेधाविनियुक्तविनियोगविरोधादित्यत ग्राह खादिर।
मिति ग्रग्निहोत्रंजुहोतीत्याद्युत्पत्तिमात्रसिद्धाग्निहोत्रादेः स्वर्गाद्यर्थत्वेवश ज्ञानार्थत्वेप्यविरोधः यथाहिपशुपकर
णेपविनात्वदिराशूपानवतीतिवाक्यात्रकत्वर्थमपित्वदिरत्वदीर्यकामस्येतिवचनेनवीर्येशत्वेनविनियुज्यतेए
वमग्निहोत्रादेर्वचनबलादुभयार्थत्वमविरुद्धमित्यर्थः नित्याग्रावश्यकदृष्टान्तेवेषम्यमाशंक्याह नत्वेतिप्रकरणान त
रेतिनत्रहिवाक्यद्वयमेकस्मिन्प्रकरणेश्रूयतेनैवमत्रनथाचयथाप्रकरणांतरेऽपेक्षायोजनान्यत्वमित्यत्रकुंडपायिना

मयनेमासमग्निहोत्रंजुहोतीत्यनेननसिद्धाग्निहोत्रमुद्दिश्यनमासगुणेविधीयतेव्यवहितत्वेननत्प्रत्यभिज्ञाःसंभवान्न
किंतु मासगुणविशिष्टंनत्सदृशकर्मांतरंविधीयतइतिछायापितेनदृष्टान्तीत्यर्थः यज्ञेति यज्ञादिकमपेत्यर्थः तत्रहिनवा॥
जुहोतिनानस्यपरामर्शः साध्यावस्तुकर्मबोधकतयाव्यक्तिवचनत्वेनसंनिहितार्थत्वेनचतत्सिद्धव्यवहितपरामर्शित्वोप
गाच्च ग्रनुपादेयगुणसमभिव्याहारेणाहवनीयेजुहोतीतिवदकर्मांतरेद्यवहितपरामर्शित्वकल्पनायोगाच्चनाप्यग्निहोत्रना।
म्नानस्यधानुसमानाधिकरण्यस्यतदर्थावष्टंभकत्वेनपृथगर्थत्वायोगात्। होममुद्दिश्यैकस्मिन्वाक्येऽपसदानंतर्यादिने
कगुणविधानसंभवाच्चकर्मांतरमितिस्थितंनवेदस्यबोधकमत्रास्तीत्याह ग्रत्रयोनेति सिद्धसाध्यार्थनयायेकार्थ्यानावादन
योरसामानाधिकरण्यमित्यर्थः ग्रतएवप्रकृतिनिमित्तानावाज्ञयज्ञादिशब्दस्यविविदिषानामत्वासंभवान्न स्वातंत्र्यमुक्तं
सुब्लक्षस्य। सिद्धावस्थार्थेबोधकसुबंतस्य एषः प्रकृतोनिरोधः यज्ञाग्न्यग्निष्टोमातिरिक्तानांनानुवदनुवचनादीनां ज्ञाना
दौसमुच्चयेविकल्पोवानाद्यः ग्राग्नेयादिवेदकर्मप्रसंगान्नोत्पः नित्यवन्नश्रवणविरोधेनानेकदोषदुष्टविकल्पानुपपत्ते

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

रिति तत्राह एकनिष्ठोऽ ये जितपूर्णार्थ प्रत्रचेति प्रारुणादिवेदानुवचनादिकं समुच्चि तेनैवमेककर्मतापत्तिः नैवैकफल
स्वरूपतोदृष्टमितिवाक्यं तथा सत्यग्नेयादिवदेकप्रयोगरूपस्यापितस्यप्रसंगादिति चेन्न अमित्याह नथापीति पौर्णमास्यांपौर्णमा
स्यांयेजेत प्रजावान्स्यायामावास्यायांयजेतेतिप्रयोगभेदश्रुतिस्तत्रानवान्तरदृष्टिरित्याह भिन्नेति श्रा श्रुवश्यकत्वाद्वि
धिप्रत्यासन्नत्वाच्चविविदिषेवकर्मसाध्येतिमतानंतरमाह अपरेत्विति विविदिषायोमर्वविधिपर्यवसानार्थतस्याः स्वर्गकामा दि
शेषमाह तस्माद्इति ग्रथवाइष्टसाधनतयाप्रधानेनैवज्ञानेनाप्रधानानांयज्ञादीनांसंबंधोवक्तव्योनोपसर्जनेछपत्यत्र प्रा
हुस्त्याईतियद्वध्यापकादिवत्सन्नधेस्यान्यत्रनप्रधान्यतथापीहप्राधान्यं विविदिषाहिवेदनमिछंतिश्रुतिश्चनप्राधान्येन
प्रतीयतइतिसाविविदिषातत्तिप्रत्यर्थाभिधेयभावतयासमभिव्याहृतयज्ञादिनिरतकरणकोद्यासाध्यविशेषमाकांक्ष्म
णासंनिधानादेःस्वर्गादिवन्नाव्यतयासंबंधनइतिप्रधानेनयाचरार्थवदर्थवः प्रधानेनज्ञानेननयज्ञादीनामन्वयः किंतु
पुरुषेणेवानयनस्यछेषत्वर्थः एकदेशीमतंनिराकरोति नन्वितिनिति ज्ञानस्यविविदिषाहेतुत्वाभावादितिभावः प्रतिप्रापम ज्ञात्वादेव
यतिकथमितिचेन्नेति जीवब्रह्मैक्यज्ञानस्य स्वाभाविकतया अनादित्वादविद्यापाशमुक्तिकादेर्ज्ञानैकनिरस्यत्वावगमा नदसमर्थ
त्वमित्यर्थः यथा श्येनजिगमिषतीत्यत्राप्यस्यग्रामप्राप्तिरूपायत्वंतथाविविदिषतीत्यत्रज्ञानद्वारामुक्त्युपायत्वंकर्मणः प्रतीयतइत्या राम:
३

वयाह विविदिषेति लोकेपीछायाश्वस्यगमनंप्रत्येवोपायतायाश्चदार्थः ग्रामप्राप्तिरूपगमनस्यावयवव्यतिरेकसिद्धफलंनाश्वदार्थोन्यथा
तिप्रसंगात् एवमुक्तविधयाज्ञानादिकर्मैवयज्ञादिफलमित्यर्थः अविद्यायावेदवेदनीयकर्मणामविद्यायामत्युत्तीर्त्तिवाक्यशेषण
विनश्योपकुर्वत्वमेवावगम्यत इत्याह शुद्धेति वैराग्यार्थंहिविवेकोपेक्ष्यतेनतुत्वयापफलायपुरुषस्यस्वतः सिद्धमितिपुरुषफलात्तत्सिध्य
र्थमाह ग्रात्मनुष्यादिति कर्मणेत्यतद्नाश्यमेवमनुष्यलोककर्मसाध्यस्यापतदर्थं नन्वनुभवसाधनोवधा कथदेवलोकसाधनेनथातेवा
कथनस्यकर्मफलत्वंतत्राह विद्येतिजपानिवहुलेवेदेतिपदश्रवणात्सापिविद्यत्युच्यतइत्यर्थः विषयवैराग्यसिध्यर्थं ग्रात्मनोनित्य
पुरुषार्थतामाह नित्यपुरुषार्थमनाश्रित्यविषयत्यागानुपपत्तेः ग्रात्मनिमोदतेति ग्रात्मनोनित्यत्वानावेकस्यमाद्दः स्यान्। विज्ञान
वादिनिरपिसंतानेनित्यतापा ग्रभ्युपगमादात्मानित्यइत्यर्थः इतरः ब्रह्मैहैतावबोध नैकांतनइति न्यथेहेत्यादिश्रुतिः सामान्यवि
षयानांदितरविषयत्वर्थः कर्मफलेऽदाय्यत्ववचनंनविरोधश्रुतिः ग्रर्थवादतयाऽनत्परत्वात् नचपुरुषार्थवादत्वंध्यपेक्षितार्थतया
तत्रेतिवाच्यं ग्रदाय्यस्यातोवैविध्यमुपपत्त्यनावादित्याह कर्मफलेचेति। विरोधेगुणवादः स्यादनुवादवधारितेऽनूद्यार्थवादग्रहणा
दर्थवादस्त्रिधामतइतिवचनादर्थवादस्त्रिप्रकारः यथाग्नेदित्याधुपोयजमानाप्रस्तरः यथावाग्निर्हिमस्यभेषजंयथावास्वर्गार्थवाद
यत्रदुःखेनसहितंस्वर्गंचपूर्णाहुत्यासर्वानुकामानाप्नोतीतिवचनवदद्याग्निवचनमप्यविवक्षितार्थं परंतुतत्र ग्रविवक्षा

न्यायकणा नृ इंदनुबलवद्वचनविरोधादत्रापिवाक्यात्साक्षात्कारज्ञानाद्यानर्थक्यसामादित्यर्थः अवरोगतिविवेकवैराग्यादिमदधिकारिणः
श्रवणविधेरुचितस्यतदधीनत्वादित्यर्थः ततः एतच्छ्रुतितः तनृकर्मफलानित्यत्वेतनः अनित्यत्वदोषदर्शनात् रहितिसंपरिष्वक्तइति
सूत्रावयवेनोपलक्ष्यतृतीयप्रश्नमवतारयन्नाहरहतीतिएतद्द्योत्यति। आद्यसूत्रस्थशब्दसूचितानित्यत्वदोषदर्शनजोवैराग्यादाद्यो
यदुःखबाहुल्येज्ञानेहिचित्तंसर्वात्मनातोनिवर्त्तनइतिभावः प्रथमं गुरूपसदनात्पूर्वंततः वैराग्यात्चितेति वैराग्यहेतुकोमनो
विजयः शमः विजितस्यतत्वप्रतिपत्तियोग्यतादमइत्यनेनततः शमदमाभ्यांतितिक्षांदुःखसहनं आदिपदाच्छ्रद्धासमाधानमुमुक्षुत्वमुक्तं
ततः शमादिवाक्यस्यसाधनंसंपत्तेः प्रविविदिषतिछेदा। मोदे आध्यात्मिकादितापत्रयंनिरस्यतिनिरस्यति। नविद्यतेऽतिशयो
यस्मान्मोक्षरूपानंदान्यस्यति स्वर्गादिवैषम्यमुक्तंगालितः स ज्ञानीयादिनेदंयास्यति मुमुक्षुः सच्चिदात्मैक्यं मुमुक्षारूपछायाध्या
त्मिज्ञानसाध्यत्वाद्धर्मिज्ञानस्यचान्यता भावात्कथंसेत्यत आहवेदांतेति निश्चित्यवदंतेनेति इत्यादिश्रुतितो ज्ञानस्यमोक्षहेतुतो
निश्चित्येत्यर्थः ज्ञाने प्रापानत्वंकिं सामान्यविषयतांसंशयंपरोक्षत्ववा प्राद्यप्राहनिः सामान्यतिद्वितीयेवेदेतितृतीयेऽपरो
क्षेति यस्मात्तादपरोक्षादिति श्रुतेर्ब्रह्मनित्यापरोक्षमित्यर्थः विवादादिसत्कार्यतावेज्ञानमेवोनोदोषायाह नवेदिति विचारात्प्रा
पिसत्यादिवाक्यानांसमानाधिकरण्येनैक्यार्थतात्पर्यज्ञानसंभावात्तदनुरोधेनतदक्यानिर्विशेषवस्तुज्ञानं संभवतीतिनोक्त
दोषइत्याहयद्यपीति प्रहंब्रह्मनवेत्यादिद्वैकोटिकसंशयदर्शनादित्याह प्रश्नइति नसंशयइति प्रश्नइतिशेषः नदवेतिवाशेषः. रामः
४

संशयनिरोधिनज्ञानस्वरूपत्वंनिश्चयत्वंतस्यैवजिज्ञासाविरोधित्वान् प्रनेवंरूपमेककोटिकमपिज्ञानमनिश्चयइत्यनिश्चेत्य।
निश्चयत्वेविवेचयतिनतावदिति त्वंपदतदितिपरमतेव्याप्यवृत्तित्वंजीवेमय्यव्याप्यवृत्तित्वादित्यर्थः प्रतएवेति। एवंहेतुरित्यर्थः
थेःनसंशयेति ज्ञानस्यैकत्वादित्यर्थः प्रत्यंतानावस्थाव्याप्यवृत्तिवानद्वैतलक्षणेधर्मिज्ञानेप्यविरुद्धमित्याशंक्याहनापि।
संशयत्वेतिनातद्वतिनदतावस्थानुपपत्तेरेवेति दोषनिस्सारइत्यर्थः एकस्मिन्नेवावयविनित्रयंशनेदेनसंयोगतद्भावबद्धज्ञानेसं
शयत्वतद्भावविरुद्धविधाशंक्यवैषम्येणोत्तरमाहधर्मीत्यादिना ज्ञानस्यगुणतयानिरंशत्वादित्यर्थः यत्वच्छेदकभेदसत्तिनि
रंशेपिनाशाभावयविरुद्धाविधर्मिविषयत्वावच्छेदेनसंशयत्वाद्यभावःस्थाणुत्वादिविषयत्वावच्छेदेनसंशयत्वादिरिति तद
नूद्यनिराकरोतिनचेतिस्यादेवंविषयत्वादिज्ञानस्वरूपादतिरिक्तंस्यान्नतुतवतत्संप्रतिपन्नंनवानन्नसंभवतीति वदंतेज्ञा
नस्वरूपंतुविषयतात्मकंनेत्रज्ञानं प्रमिनोतीवेतिनेकमत्रभावाभावाविनिभावः ज्ञानेप्यशास्त्रमुपगमेदंडमाह प्रन्यथेतिसंशय
त्वेसिद्धेनाद्वैतत्वंज्ञानेनिश्चयत्वंप्रायास्यतिनेदंधनिसिध्यतीत्याशयनसंशयत्वंदूषयतिनचस्वप्रकारीति प्रथमानविरुद्धनेज
कोटिकज्ञानत्वंसंशयत्वंपनरेकैककोट्यशतद्भावः स्यात्किंत्वनेदेवतिवत्रनतद्भावइत्याशंक्याहनचस्वप्रकारीतिस्वस्या
संशयत्वेनानिर्मतस्यापि धर्मः प्रकारोभवतिस्थाणुत्वादिसद्विरुद्धयतुरुपत्वादिनत्प्रकारज्ञानीभिन्नत्वंसंशयत्वंतत्वेकैककोट्यं
शेष्यमित्यर्थः येषांमतेधर्मिज्ञानंसंशयाभिन्नेतेषांधर्म्यंशेपिनेदस्तीतिदूषयतिसंशयाभिन्नेति नचेति नथाचेदंत्वेनैकस्यापिविरु५

संशयतिरोधिज्ञानस्वरूपत्वेनिश्चयत्वंतस्यैवजिज्ञासाविरोधित्वात् अनेवंरूपमेककोटिकमपिज्ञानमनिश्चयइत्यतिप्रेत्यनिश्च।
यत्वेविवेचयति नभावादिति तन्मतइति परमतेनाक्षेपहेतुंज्ञातत्वस्यचाक्षेपहेतुत्वादित्यर्थः अतएवसतिस्वप्रकारी भवद्भ्रमे
विरुद्धप्रकारकोनेदंसतिनहिरुद्धप्रकारकज्ञानत्वापन्नयेदंतच्छुशरीरमित्यनेदंसंशयस्वरूपमित्याह लाघवेनेति सोपाधि
कत्वनाविरोधिनिश्चितः शंखइत्यादिज्ञानेऽतिप्रसंगपरिहारायसमवेतेतिएवंचस्वविषयेस्वाकारविरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहि
ज्ञानाविरुद्धसंसंशयत्वंविवक्षितमितिनोक्तदोषः एवंचैककोटिकमपिज्ञानं संशयः स्यादितिभावः नचैवंधर्म्यंशज्ञानस्यापि
संशयत्वापत्तिः तस्यापिस्थाणुत्वादिप्रकारकज्ञानानिवृत्तत्वात्तद्विरोधित्वाच्चेतिवाच्यं धर्म्यंशज्ञानस्यांतः करणवृत्तिरूपस्या
विद्यावृत्तिरूपत्वंसंशयादन्यत्वादिति द्वयंदूष्यस्यप्रकृतमात्रपरत्वेनवेतिदूष्यतिपरमतइतिनापीतिनिश्चयत्वमितिशेषः स्था
णुत्वेस्यादितिनयाचतदंशेपिनिश्चयत्वंस्यादितिभावः ननुसंशयजनकज्ञानोत्पत्तिरेवैककोटिकज्ञानस्यविषयविशेषावक्तव्यइतिनि
र्विशेषज्ञानत्वंकथमपिनिश्चयत्वमितिशंकामुपसंहारव्याजेननिरस्यतितस्मादितिसमानप्रकारकत्वेतिस्वरूपसंबंधवि
शेषस्यैवपरैः प्रकारतयाऽनुपगमानस्यचतत्रज्ञानस्वरूपतयाऽनुगतत्वादित्यर्थः अन्यथोपीतिपदंनिवृत्तिरनुत्पादस्तदासा
मग्रंतत्प्रतिबंधादर्थापत्तिसंभवेऽपियदि ध्वंसस्यदाविरोधिगुणंतरादित्यर्थः एवंवेदांतवाक्यादुत्पन्ननिर्विशेषप्रमाणज्ञा ५म

नस्याप्यनवधारणत्वप्रतिपादनेनधर्मिज्ञानभावप्रयुक्तोजिज्ञासेदंपोपपादः इदानींप्रयोजनैक्येननिर्विशेषज्ञानस्यैष साध
नताज्ञानेनावान्तरछिद्यमानत्वात्तत्रैवमितितनतः किंनत्राहनचेतिनिर्विकल्पकान्निःप्रकारकादितिपरमतएवसंश।
येतिघटत्वादिप्रकारकेत्यर्थः नद्भावान्प्रकारभावेनसमानप्रकारकत्वाभावात् नत्वभावाधिकरणेऽर्थेभावेदयतीतितत्रोक्तदि
कप्रश्नतिः किंज्ञानस्यसंशयनिवर्त्तकतत्समानप्रकारकत्वमात्रंतंत्रसूत्रसमानविषयत्वसहितमप्यथवाभयविशिष्टभवधारण
त्वेग्राह्यग्राहकप्रत्येतिद्वितीयमाशंक्यप्रत्याहसमानेत्यादिनाप्रसंगः संशयनिवृत्तिप्रसंगः तृतीयमाशंक्यप्रत्याहनिश्चयत्वमपी
त्यादिना ननुवंपरमभिमतनिर्विकल्पकादपिसंशयनिवृत्तिप्रसंगइत्यतग्राहनिर्विकल्पकमितिनाध्येयेनज्ञानेनापिवि
शिष्टज्ञानत्वात्तत्कल्पंविशिष्टज्ञानस्यविशेषणसंनिकर्षादिमात्रजन्यतादित्यर्थः अभ्युपगेमेपितन्निश्चयत्वादवनाति
प्रसंगइत्याहअनवधारणेतिनान्वेदमितिज्ञानाद्घटत्वादिसंशयनिवृत्तिप्रसंगइत्यतग्राहइदमितिसमानविषयत्वमेवना।
स्तीतिभावः अन्यथासमानप्रकारकेतनंतरंनचतदनंतरभाविसमानप्रकारकज्ञानादेवतन्निवृत्तिरितिवाच्यंनादृशज्ञानांतरा
नुपलंभात् अन्यथाप्रागपितत्सामग्र्यासेवनंतत्रमानुपपन्नेरितिभावः अतएवसमानप्रकारकत्वभावेकथंसमानविषयनि
श्चयत्वमितिपरास्तं। प्रागुक्तनिश्चयत्वस्यतेनविनाप्युपपत्तेश्चः किंचयद्यसदुक्तंनिश्चयत्वेनभवेत्किंतुसमानप्रकारकसमान

विषयज्ञानत्वमेव तर्हि संनिकृष्टे घटे घटत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यात्पन्ने ज्ञानेनघटांतरेपि तत्संशयो निवर्त्तेत तत्रापि वस्तुनि
मतसंशयनिवर्त्तकत्वसंभवात् अत्रविपक्षेबाधकांतरमप्याह अन्यथेति ननुप्रागनवगतप्रामाण्यसंशयेनानुपपत्तिरित्यत
आह नेतेति तत्सत्ताजलत्वेविशिष्टसत्ताजलत्वप्रकारकमिदं ज्ञानंजलत्ववतिनदभाववतिवातद्विशिष्टमवगाहतइत्यर्थः
पप्रामाण्यसंशयस्यजलत्वाधिकरणेतद्विशिष्टनिश्चयत्वेव्यवसायस्यानुपपत्तेः नचतत्रेदंप्रकारकत्वाभावात्तत्संश
यस्यजलत्वाधिकरणेतद्विशिष्टनिश्चयत्वेव्यवसायस्यानुपपत्तेः इतिवाच्यं संशयसाधारणसमानप्रकारकत्वस्यसंशयनिव
र्त्तावप्रयोजकत्वेनलाघवेनसमानविषयनिश्चयत्वस्यैवतत्प्रयोजकत्वेसिद्धेतेनदनुपपत्तिः अन्यथानिकृष्टजलज्ञानेपि
संशयादित्यर्थः समानप्रकारकमपिपरामर्शंमानंनिश्चयमुदाहरतिकिंचेति। एवंसमानप्रकारकत्वमेवत्वेनसंशयविरोधी
त्यर्थः प्रमेयवानितिज्ञानंप्रमेयप्रकारकं घटत्वादिरूपप्रमेयमितिभवतितद्धिज्ञानंघटत्वादिप्रकारकंनचसंशयविरोधी तनोति
वर्त्ततेनचघटत्वेनरूपेणतत्प्रकारइतिवाच्यं तथापिसमानप्रकारकत्वानपायान्निर्विकल्पकजन्यघटज्ञानादेतज्ज्ञा
नाभावेनतत्संशयानिवृत्तिप्रसंगाच्चेत्यर्थः अस्यंदविषयशादृश्यादाकारस्यपरामर्शमानंनिर्विकल्पकसदृशंतातह्यव
स्तुयत्प्राह प्रोक्षादिति अप्रमाणकत्वादित्यर्थः तथाचप्रागुक्तस्वरूपविशेषस्वनिश्चयत्वमिति समानविषयनिश्चयोदेवादि

धानिवृत्तिरितिप्रतिपादनफलमुपसंहरतितस्मादिति अत्रविवेकादिश्रवणादिकर्त्तव्यतापत्तिपत्तिनिमित्तंपुरुषविशेषणंपुरु
लेनिरूपद्यमानंकिंविवेकादिकंनोपद्यतेपमेवनेत्याहविवेकेति तथाचदृश्यानुविधानस्यान्यथासिद्धिरितिभावः मुमुक्षुतिश्रुत
वेदब्रह्मैवभवतीत्यादिफलवचनान्मुमुक्षासर्वत्रकल्पनीयाअन्यथाफलवचनवैयर्थ्यात् अतएवापाततस्यानिरूपद्यायाःप्रवृत्ति
समर्थत्वान्नविवेकेदरयधिकारिविशेषणत्वं कल्प्यंविवेकादिश्रवणव्यतिरेकाभावेतुश्रुतेमैवंतथाचमुमुक्षोस्सर्वत्र श्रु
यतइतिविवेकादिकं नोलक्ष्यतीतिनतत्कीर्तनंवैयर्थ्यंनवाप्रवृत्तिहेतुत्वमित्यर्थः विपक्षेबाधकमाहदृष्टेतिदृष्टंविवेकादेरुत्त
रोत्तरहेतुत्वंप्रदृष्टं सादात्श्रवणहेतुत्वं एकवाक्यतेति विवेकादिसर्वमेकत्रवाक्येनश्रूयतेकिंतुक्वचिन्नकिंचित्तत्रवाक्यस्यत्वा
र्थंप्रतिपादनेवाक्यांतरापेक्षातथाचतत्तद्वाक्येनैकैकविशेषणविशिष्टस्यश्रवणकर्त्तव्यतापतीतिपूर्वंसर्ववेदांतप्रत्ययन्याय
नविशेषणान्युपसंहृत्यविशिष्टाधिकारिश्रवणकर्त्तव्यतापतिपत्तिरेकवाक्यतातथाचैकवाक्यात्मकोधीर्वाध्येतेतिविधिया
पारंपरंवेदमुमुक्षुत्वमानेनमुमुक्षोरवश्रवणकर्त्तव्यताप्रतिपत्तिरितिनापेदोषइत्यर्थः साधनेति नित्यानित्यवस्तु
विवेकइहामुत्रार्थफलभोगविराग: शमादिसंपन्मुमुक्षोरित्यर्थः उपसृत्यएतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीत्यज
नेवहितत्तेयंत्यक्तुः प्रत्यक्परंपदमित्यत्वमादिवाक्यान्नेतीत्यर्थः अतएवसन्यासस्यश्रवणांगत्वमितिभावः ननुप्र

माणफलेज्ञाने कर्मसन्यासस्याप्रमाणस्यसाधनेतत्यत्र आह० सन्यासश्चेति तस्यज्ञानसाधनत्वेन श्रवणान्तत्वतिवेधक कल्प
यनिवृत्तिरेवद्वारं नतुयज्ञादिवत्कल्मषनिवृत्तिमात्रमित्यर्थः ननुशान्तादिवाक्येश्रवणंन प्रयतइत्यत आह शान्तादीति यथाप
स्यर्णमर्थाज्जुहूनेवतीत्यानारभ्याधीतवाक्यानुजुहूद्वारापस्थिते ऋनुसंवेधःपरिणतयाःप्रतिपाद्यतेएवं शान्तादिमत्यदेपस्था
पितश्रवणेनापरिनिपदानिधयसन्यासस्यज्ञाने समुच्चयःप्रतिपाद्यतेज्ञानेदृशेनकर्मवाक्यश्रवणन्तु शान्त्याद्यर्थेन कर्मणविधा
नेकर्मणविधानेवाक्यभेदप्रसंगात् नचशान्त्यादिविशिष्टज्ञानविधिः संभवतिफलीभूतेज्ञानेविध्यसंभवात् अर्थप्राप्तस्या
नुवादेपिसन्यासस्यनशान्त्यादिनतिभावः कर्तव्यइत्यत्रसंबंधानुषंगः ननुसंन्यासस्यश्रवणवत्प्रधानान्नुपकारेण।
स्यतदधिकारविशेषणत्वप्रतिपादकवार्तिकविरोधइत्यत आह इतित्यक्तेतिनन्वेवंजनकादीनांकर्मज्ञानेसन्यासाभावा
दित्यत आह सचेतिनकेवलंसामर्थ्यरूपलिंगादेवजन्मांतरेतस्यविनियोगोपितुविध्यंतरानुपपत्त्यापीत्याह्यदीतिनर्थाय।
मितिसन्यासाद्ब्रह्मणःस्थानमितिस्मृतेर्ब्रह्मलोकार्थीनज्ञानार्थस्तत्साधनानुष्ठानभावादितिभावः प्रव्रह्यिवहरेद्व
विरजंतदहरेवप्रव्रजेदिति सन्यासःप्रकृतःसद्यज्ञानसाधनेफलांतरस्यश्रवणन्नुविवर्णवासमुद्दोपरिग्रहः शुचिरद्रोही
भैक्षाणव्रह्मभूयायनवतीतिसन्यासिनोधर्मान्विधायब्रह्मभावापत्तिंचफलंश्रावयतस्तदेवसन्यासस्याविफलंश्रुत्यन्त

रेहज्ञानेसन्यासस्यफलः प्रतीयद्यातुरवाक्येनसएवपरामृश्येतेः आतुरस्यापिविरक्तस्यैवाधिकाराद्ब्रह्मजिज्ञासेतीत्येवविहि
तप्रत्यभिज्ञानेसत्योर्थानरकल्पनाः योगाश्चएवंसन्यासेसाधनेत्वेनसिद्धोवेदनसंयोःपुनरत्रपरामर्शेनइतरांगत्वा
प्तिः प्रतीयेत आतुरांगंचसन्यासेनविधिर्नेवचक्रियाप्रेषमात्रंस्मृत्यायसन्यासंतत्रपूरयेन्नुइतिस्मृतेश्चायथाग्निहोत्रंजुहोतीधी
विकृतेःप्रकृतेरतिदेशेनप्राप्तयोरज्यभागयोराज्यभागौयजतीतिपुनर्वचनादितरांगसोमोपकारस्याज्यभागवच्चेदर्थो
नत्वार्त्वनेरवभिहापिप्रत्रचोपकारावेशमात्रइतिनिदर्शनं अतएवसन्यासकर्मशेषफलेकर्मतस्यस्वशेषेनुष्ठीयमान
स्योपकारायसंयोगापेक्षा आतुरानुष्ठीयमानस्येनत्यपदार्थत्वभावयोरेकत्रविरोधादितिपुनर्कृच्यस्थेरनुष्ठीयमानस्यनि
त्यस्यसंयोगापेक्षायामप्यशक्तेर्यत्किंचिदंगैरेवोपकारःएवमिहापातुरसन्यासविधिसामर्थ्यानुकल्पनीयेउक्तस्मृतिश्रुत्यो
नरीयकफलविषया। अन्यथासन्निहितपरित्यागेश्रुतकल्पनाचस्यादित्यभिप्रेत्याहप्रसिद्धस्यैवेति पंथाः मुक्त्युपायः प्रतो
पिसन्यासानश्रवणांगमितिभावः अहेनात्मज्ञानसाधनेतिउक्तसूत्रोद्देशकर्तव्येतिपदमध्याहर्तव्यं अन्यथासूत्रस्यनिरर्थ
कानुवादत्वप्रसंगान्नन्नत्वब्रह्मणिजिज्ञास्येतापदेशेनसंदिग्धत्वसप्रयोजनत्वसूचनेनइतिनिरर्थकानुवादइतिचेन्नकिंनतः
मुमुक्षुश्रवणनिरितिचेत्तत्तस्यनियमविध्यपेक्षितन्यायसूचकसाभावेवदुपमाणविधयमुमुक्षोरन्यत्रापिप्रवृत्तिसंभावा

न०टी० श्रुतः श्रोतव्यादिविधिसमानार्थत्वाय कर्तव्यपदमध्याहृत्य व्याख्येयम् एवं च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयोः कर्तव्यतासंबन्धान्न प्रकृत्यर्थसामान्यस्य विचारान्वयात्पदोपस्थापितस्य वाक्यार्थान्वयनियमात्तात्पर्यसाध्ये ज्ञानेविचारं लक्षयित्वा ब्रह्मज्ञानो

८ यविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थ इति मन्तव्यम् तस्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इतिश्रुतस्यापि सएवार्थः तत्रात्मशब्दस्य इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणमत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमित्यादिपूर्वापरपर्यालोचनायाः द्वितीयात्मवर्थः यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र प्रकृतौ लोकिकव्रीहिविशेषा व्रीहिपदस्य इमं चार्थं सूत्रकारो व्रीहिशब्देन सूचयति व्रीहिशब्दस्य तत्रैव प्रयोगः एवं चतुरः शिशून्भोजयेत्यादिवाक्यादात्मज्ञानमात्रेण कर्मनिवृत्तिसाधनत्वेनावगतः कस्यचिद्दुष्प्रकृतिचित्तस्य दुःसुप्तेः सुप्तेत्यादिवाक्यादापातप्रतिपत्तिदशायां भेदज्ञानं मुक्तिसाधनमिति वोत्पन्नात्मज्ञानसाधनशास्त्रापि प्रवृत्तस्य मुमुक्षुमात्रस्य। हेतात्मविचारोन्नयामः नहि श्रोतव्य इत्यादिनियमविधिर्विनाविचारान्नूनं भिन्नात्मज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वे भ्रमः केनचि॥ न्निराकर्तुं शक्यत इति मुमुक्षोर्हेतात्मज्ञानाय विचारनियमविधिर्वाच्यस्तत्रैव श्रवणविध्युपदिनाधिकारिविषयप्रयोजना न्यथनिसूत्रेन्यायतः प्रतिपादयति तत्र चायशब्देनसाधनवत्पदेनानर्थनिवृत्तिसाधनवत्पदेनेत्यर्थः। धापिनाविशिष्टोधिकारी सूच्यते अतः शा। स्त्रेण ब्रह्मणोरूपं स्वरूपासिद्धिं परिहरति ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेनब्रह्मणोऽज्ञातत्वया विषयत्वेशास्त्रद्वारोऽज्ञानं निवर्तयितुं प्रयोजनं चेदंशयोर्नात्पेक्षणीयत्वमित्यर्थः श्रवणादीत्यादिपदेनमननादि श्रवणंच वेदांतानां नादिश्रवणंच वेदांतानां नामहेतुब्रह्मलक्षणात्पर्यावधारणानुकूलोव्या

रामः ८

पारः मननमवधृतात्पर्यावाक्यादवगतार्थस्ययुक्तिभिः पर्यालोचनं निदिध्यासनंविजातीयप्रत्ययतिरस्कारेणसजातीयप्र त्ययप्रवाहीकरणं तस्य श्रवणस्य प्रत्यक्चैतन्यप्रसादनस्यदृष्टार्थतानास्तीतिभावः बिंबप्रतिबिंबयोर्विरुद्धधर्मवत्त्वभेदप्रतीय मानेपिप्रत्यगभिन्नयमुखादिस्वरूपकंसिध्यत्येवमत्रापीत्यभिप्रेत्याह अभिन्नत्वादिति आत्मनिप्रतिबिंबात्मनि तथाचपस्य कर्तृत्वादिकंतस्यनाभेदशास्त्रेणप्रतिपाद्यतेयस्यचाहंकाराध्यासाधिष्ठानेचैतन्यस्य शास्त्रेणाभेदःप्रतिपाद्यतेतस्यनकर्तृत्वादिसा भाविकमपितुविरुद्धमितिभावः॥ अहंकाराध्यासोदृश्यत्वाच्छुक्तिरजतवदित्यभिप्रेत्यदृष्टांतंसाधयितुमाहतथाहीत्यादिना॥ प्रथममरजतंप्रतिपद्यादृष्ट्वातत्रभ्रांतिमानयतितत्रेति अनुभवस्मृत्यात्मकमित्यर्थः ननुज्ञानेनप्रवृत्तकिंतत्रदेवेतिनो क्तदोषइत्याशंक्याहनचेतिस्वतंत्रोपस्थितेत्यर्थः लाघवेनेति भेदज्ञानदशायांशुक्तिविषयरजतज्ञानाभावान्नप्रवृत्तिरिति भावः रजतज्ञानेविपरीतपत्रंशुक्तेःप्रवर्तकज्ञानत्वादितिहृदयं अनेनकालादोषोनिरस्तः सत्यत्वाद्विनिगमकाभावेनभ्रमविषयर जतस्यानिर्वचनीयत्वमन्यथितिनचत्यादिनानतरजतमबाधितंनताद्विषयंतामात्रस्यसिद्धांतविरुद्धत्वात् सदुच्यतेनासत इतिमतेकिंतत्रवसदृशंनरवेतिविकल्पाधिरस्तद्वितीयंशंकतेनहीतिरजतज्ञानं भ्रमरूपमित्यर्थः सत्वमवाहविशेष्य निविशिष्टाधयः प्रमायाइत्यर्थः किंच यद्यात्मतत्त्वंकुतश्चिदविनश्यत्तदाविनश्यत्संनिकर्षस्यापिहेतु

वेनस्यादित्यर्थः किंचलाघवाद्विषयसंनिकर्षत्वेनप्रमाकरणंनत्वविशेष्यसंनिकर्षत्वेनगौरवान्नतत्रापियावद्विषयसंनिकर्षःकारणं अन्यथैकसंयोगादप्यनेकगोचरसमूहालंबनप्रसंगादितिविशेषणसंनिकर्षापिकारणमितिभावः एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यांविशेषणसंनिकर्षस्यहेतुत्वंप्रसाध्यविपक्षेदंडमाहकिंचेति। एवंविशेषणसंनिकर्षस्यहेतुत्वेपरामर्शाद्यनुव्यवसायसामग्र्याप्रामाण्यानुमितिदर्शनिनतत्सामग्रीवलेनानुमितिरेवस्यादित्याशंक्याह नचेति। विशेषदर्शनरूपपरामर्शेसत्यपिसंशयानंतरंप्रत्यक्षादेरेकविषयेवैपरीत्यमितिभावः प्रत्यक्षेति। नचेतत्पक्षेविरोधादनुमित्यभावः उभयत्रापितुल्यत्वात्।। साधकमानाभावाद्घटेनायासत्वाउभयत्रापिसत्वात्सिध्यभावाद्घटेनायाउभयत्रापिसत्वात्नच्चानुमितिसंशयवानुमितिःनस्यादेवेत्यनुमितिदर्शनादितिभावः विशिष्टेति। जन्यविशिष्टेत्यर्थः अन्यथासत्यप्रत्यक्षेरेवस्वविषयेज्ञानंजन्यास्यादिति भ्रांतिरेवनस्यादित्याशयः विशेषणसंनिकर्षस्यहेत्वसमाशंक्याहनेचेति ज्ञानस्येति संस्कारस्येत्यपिद्रष्टव्यंप्रत्यासत्तेरिति भावः प्रधानानिर्देशः प्रत्यासत्तित्वस्यत्यर्थः अन्यत्रेति यद्यन्यत्रेंद्रियसंयोगाद्यजन्यज्ञानसाक्षात्कारोमीत्यनुभवः स्यात्तदाज्ञानेप्रत्यासत्तिःस्यान्नचतदस्ति। नह्यनीतेदंडेदंड्ययमासीदित्यनुभवेपिदंडेदंड्यमिदानीपश्यामिसाक्षात्करोमीतिवाकश्चिदनुभवतिप्रत्यभिज्ञादीनांगृहीतग्राहित्वेनज्ञानेस्मृतिरेवनतूत्तरंशेसंस्कारातिरिक्तकारणाभावान्प्रमात्वाप्रमात्वदर्शनवत्स्मृतितोयारेव

कथंनतत्संभवात् प्रत्युतव्यवसायस्यविप्रतिपन्नत्वेनतत्रापिज्ञानप्रत्यासत्तित्वंकिंवेवंपर्वतादावनुमितिर्नस्यान्नप्रत्यक्षसामग्रीसत्वात्नचलौकिकसामग्र्यावलवती। लाघवेनप्रत्यक्षसामग्र्यामात्रस्यबलवत्वान्न संशयानंतरंभ्रमरूपविशेषदर्शनेनभ्रमप्रत्यक्षस्यैवदर्शनाच्चेतिविचरणीयमुपपादितंभवति। अन्यत्रज्ञानप्रत्यासत्तिमभ्युपेत्याहशुक्तावितियत्रहियदनुभूयतेतत्रैवतत्तज्ञानप्रत्यासत्तिर्नवदपित्वेवंज्ञानमात्रंपूर्वदृष्टदंडेदंड्ययमासीदितिप्रतीत्यदर्शनान्न अन्यथातत्रतत्संशयायोगान्नचदोषात्सःज्ञातवैशिष्ट्येतदर्शनेनतदज्ञानंनिरस्तंदोषाभावान्न अपिचयदिज्ञानमात्रप्रत्यासत्तिस्तदाघटीनसामग्र्याअवश्यात्मावेतच्चादोषज्ञानेशायंमसिद्धत्वमितिर्नस्यात्नचात्रमित्यादिसामग्र्यसम्बद्धमेवज्ञानंप्रत्यासत्तिरितिवाच्यंभ्रमरूपविशेषदर्शनस्थलेनदत्तांजलित्वात्नचानुमितेःप्रामाण्यविशेषणंभ्रमानुमित्युच्छेदप्रसंगात्चंदनलोहितत्वेसौरभ्यादिव्याप्तोचसंशयदशायांसुरभिचंदनमितिप्रत्यक्षात्संभवेनतत्कालीनस्यैवप्रत्यासत्तित्वाच्चनचशुक्तौरजतप्रागनुभूतमितिनात्रज्ञानेप्रत्यासत्तिः किंचज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वेस्यलौकिकसाक्षात्कारत्वंनस्यान्नतथाचरजतंपश्यामिसाक्षात्करोमीत्यनुभवःप्रवृत्तिर्वानस्यादितिभावः दोषस्यप्रत्यासत्तित्वेःप्रामाण्यपरतस्त्वंनस्यान्नप्रत्यक्षसामान्यप्रयोजकानिरिक्तकारणभावतदोषाच्चयव्यतिरेकसिध्यतत्प्रत्यासत्तिविषयेवनदोषविधयाकारणत्वेप्रमाणाभावादितिदोषसत्यवदो।

न०दी० यांतरमाह सत्यपि न्नो हि परमतेधर्म्मशङ्खधर्म्मो शेपि पयार्थएवेतिदंतशेपिदोपाजन्यएवेत्पर्थः प्रख्याताविवान्यथाख्यातावपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिंवाधकमाहकिंचेति रजतेति इदंरजतमिति ज्ञानंहिरजतविषयमदुजताथिनं पुरोदेशंप्रवर्त्तयतिनत्विदमंश

१० विषयतामात्रेण प्रतिप्रसंगात् तथाच यद्विषयंसत्प्रवर्त्तकंतदृशांतरस्थंवेति नत्रेवप्रवृत्तिः स्यादितिभावः उक्तदोषपरिहारार्थं रजतज्ञानस्यपिपुरोवर्त्तिविषयमस्वित्याशंक्यदूषयतिनचेत्यादिना। एवंसतिदेशांतरीयरजतेप्रवृत्तिस्यान्नपुरोवर्त्तिन्यत्रशुक्तौरजतत्वारोपदूषयतिइदमिति नचेदमंशस्थितिमात्रमारोपहेतुरित्याह आरोपेचेतिनदात्मेति नदात्मप्रतियोगिकवेद्यदकरूपतादात्म्यस्यापिभ्रांतियोगिविशेषणतयापास्थितत्वात् अन्योन्याश्रयधीरवश्यंत्रसंसर्गाश्रयधीः नचतत्रछद्मनिमित्तकभ्रांतिवाच्यं देशविशेषघटादिवैशिष्ट्यज्ञानस्यछद्मधीजन्यतयापप्रागनुपस्थितस्येष्टानुपपत्तेः यत्रकुत्रचिद्विशिष्टज्ञानेच्छानामाश्रयस्थलीयवैशिष्ट्यज्ञानहेतुः किंचैवमिष्टयवाश्रयविशेषज्ञानेनापयोक्तिमारोपएतीतिभावः यथाकथंचिदुपस्थितिमत्रारोपहेतुत्वमस्त्वेवात्रतेनचोनयति प्रत्युत्तबस्यान्यथोपपत्तेरितिभावः किंचरजतत्वमिहेतिप्रत्ययंनकस्यचिदस्तिनवासंनयतिरजतमितिधीसामग्र्याः सत्वात् एकपदकस्यविशेषणविशेष्यभावायोगात् प्रप्रतीतंत्र प्रतस्वभूतंसंसर्गयतीतिप्रत्यक्षज्ञानेपिपुरनिरूपितवैशिष्ट्यमेवभूतलविशेषणमितिप्रतीत्यनुरोधात्स्वीकर्त्तव्यंनचात्रतथारजतत्वादेस्तदानीमेकनाभावात्तिरजतत्वमितिस्मरणंनवसंनयतिक्वचिदनुपपत्तेहनचरजतत्वमितीतियत्रापिरजतत्वमितिस्मृतं

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी दृश्यावलोकनसंग्रहालय
MEMORIAL

स्तत्याप्रपिरजतविषयत्वनियमेनयथाकथंचिदुपस्थितस्यारोपेरजतमेवारोप्यतेतत्ररजतत्वप्रतीतिरन्यथासिद्धत्वादितिभावः निरुद्धगतिकस्पर्शंकामंभूयप्रगुक्तेस्मारयतिरजतज्ञानमितिनयाचशुक्तौरजतमेवारोप्यतइतिनरजतत्वविशिष्टावगाहिभ्रमःनचतत्ररजतमेवस्वनावेद्यदकमितिवाच्यं शुक्तारजतधीस्थलेयाप्रावान्रजतंत्रविशेष्यनिरूपितंनरजतत्वंतेनवेद्यदकमित्यर्थः एवंसतिविशिष्टज्ञानंहिविशेषणविशेष्यनिरूपितंनवैशिष्ट्यमर्थविषयीकरोतिनतुविशेष्यान्निरूपितंवैशिष्ट्यंतस्यैवसंसर्गोमर्यादयाप्रतीतेः भ्रमेपीदंरजतमितिइदंत्वस्यरजतेरजतत्वेनवसामानाधिकरण्यमनुभूयतेप्रत्यक्षानुव्यवसायेषामनुभवतत्कचिदसीत्यंतमसदेवभ्रमविषयोवक्तव्यःनचतत्सदसदनिर्वचनीयंसदसतःसंवित्तादात्म्यादसंभवात्यत्सदुपरक्तमसदप्यपरोक्षमितिमतंप्रसक्तेः केनचिदुपरागंस्वयंसंभवान् किंवाप्रकृष्यदेशांतरस्थत्वेनविनाऽन्यथाख्यातिर्नसिध्यति। तत्रनतावत्स्वरूपतोसिध्यतितस्याः पुरोवर्त्तिमात्रविषयत्वात् नापितदन्यथानुपपत्त्यातेनविनाऽनुपपन्नमायातंनहिदेशांतरस्थत्वमपिस्वीकारंनचस्वीकारः प्रमाजन्यासाक्षात्वनसंभवतीतिदेशांतरविषयासाक्षात्यपिपूर्वानुभवसाध्यंभूयोवयवसंनिधानेलाघवात्त्वत्रप्रमातथाप्यनुमेयापिदेशांतरस्थावाच्यः नहिशुक्तौरजतंपूर्वमनुभूतमितिनस्येदंशांतरस्थत्वसिद्धिरितिवाच्यंसमानप्रकारकादन्यविषयादनुभवादप्यनुमितिवह्वंतरेप्युपपत्तेः परमतेसामान्यतोदृष्टेनपूर्वानुभवापेक्षा

रोधवृत्तिविषयत्वं संभवाच्च नापिबाधकबलादुक्तस्यदेशांतरस्यत्वसिध्यति। बाधकस्यपुरोदेशेरजताद्यभावमात्रविषयतया
न्यत्रतत्सत्वाविषयत्वात् नचान्यत्रसदेवान्यत्रनिषिध्यतइतितत्स्याद्याऽनुपपन्नात्तत्सिद्धिरितिवाच्यं स्वाश्रयएवविनष्टस्यप्रति
योगिनोऽन्यत्रनिषेधदर्शनात् नचासतोनिषेधानुपपत्तेःपुरोदेशेचसत्वेत्रैकालिकनिषेधासंभवोदेशांतरेसत्वंसिध्यतीतिवाच्यं पुरोदेशाएवस
दसत्वविज्ञानस्यापरोक्षप्रतीतिवत्तादनुपगमेनापितदुपपत्तेरेवन्यायप्राप्तत्वात् अप्रतीतेनदेशांतरस्थस्य भ्रमविषयत्वे किंचिन्मा न
मस्तीत्याह अत्रेति। नन्वाचनान्यथाख्यातिरिति भावः अतएवानुभूयमानापरोक्षेसामग्र्याः सन्वादन्यथाख्यातिः स
त्स्यतीत्यपास्तं। स्फटिके लौहित्यादि वैशिष्ट्यस्यासतोभानानुपपत्तेः परंपरासंबंधविषयत्वंचतद्वैशिष्ट्यस्यचक्षुरग्रेनिरसि।
ष्यतेतदाख्यातित्वानुपपत्तेश्च किंवेदंरूपमत्रनास्तीत्यपरोक्षप्रमादशायामपिस्फटिके लौहित्यभ्रमदर्शनेननसंनिकृष्टरू
पमस्तीत्यते तदसंसर्गापरोक्षप्रमायास्तदसंसर्गविरोधित्वात् तस्मादुपाधिसंनिधानंदोषतयासत्तयैवापेक्षतइतिसोपि
संस्कारजन्यएवेतिभावः अस्मदेवरजतमित्यादित्वत्रसदन्यत्वमात्रंयदिविवक्षितंतर्हिदृष्टमेव यदिनरङ्गेव्यवहारकल्पं
रजतव्यवहारस्यतदाह असतइति अप्रसतोज्ञानेनसहकथमपिसंबंधोनसंभवति पराभिमतस्वरूपसंबंधस्यापिनिः
स्वरूपतस्मिन्नेयोगात् अपरोक्षज्ञानविषयत्वंतुसुतरांनसंभवतीत्याह नहीति इंद्रियंहिविषयसंयुक्तमेवापरोक्षं ज्ञानं जन रामः
११

यतिनचासतइंद्रियेणसंबंधोस्तीतिनासदिंद्रियजन्यापरोक्षज्ञानविषयत्वंसंपद्यत्तादात्म्यासंभवादित्याहनेवेतिरजतादौ
स्वादिपदंनरूपपरिमाणादिविशेषाणद्येतेनहिनिःस्वरूपस्यासतइदंसंभवतीत्यर्थः कुतस्तस्याबाधस्तत्राहन्नहीतिपतु
सर्वदेशीयसार्वकालिकात्यंताभावप्रतियोगित्वमसत्वमितिरूपवासतोप्यत्यंताभावादितिरितिनत्रप्रतियोगिताऽप्र
सिद्धस्वभावरूपत्वेद्रव्यान्यतमंस्यात् नचाद्यस्त्वोक्तोनोवानस्यात् अभावरूपत्वेचतस्याभावाभावरूपत्वानुपपत्तेः भा
वरूपस्तदत्यंताभावावाच्यः नहितत्संभवतिसर्वदेशीयसार्वकालिकगगनादेरात्मनोवानदभावत्वोपागात् गगनाद्यभा
वस्यासत्वापत्तेश्च। किंचतदत्यंताभावस्यचतिमत्वासंभवेनसर्वदेशीयत्वाद्यसंभवः किंचनतावत्प्रत्यक्षमत्रप्रमाणं।
अनुनुमानात्तन्नाप्यनुमानेनद्यासल्लिंगाभावात्नचविमतंसर्वदेशीयसर्वकालिकात्यंताभावप्रतियोगि अस्त्वा
नुव्यतिरेकेणघटादिवदितिवाच्यं साध्यविशेषात् नचसत्तानधिकरणत्वंहेतुःसत्तेवयंनिचाप्यनुसाध्याप्रसिद्धेः व्याप्ति
ग्रहासंभवाच्च अत्यंताभावप्रतियोगित्वादिधर्मोप्युपगमघटादेरविशेषेणसंदितिनाममात्रमेवस्यान्नतस्मादसत्ता
मकिंचिन्नास्तीत्यभिप्रेत्याह नवेति अन्यत्र ग्रथांतरइत्यर्थः एकत्रसदसतोर्निषेधासंभवंमन्वानः शंकतेकिंनिव
द्यमाणं प्रमाणमनिसंधायोताहोस्विदिति नन्वुक्तिरजतोदाहरणस्यदोषसंस्कारसंप्रयोगजन्यत्वात्तदधस्तनाद्ग

मितिचेत् किंपुत्यक्तदोषादिजन्यत्वंउतसमुदितजन्यत्वंनत्राद्यंदूषयतिनतावदित्यादिना प्रत्यक्षादीत्यादिपदेनतत्सं
वंद्यजीवत्वादयोगृह्यंतेनेत्यासमध्यत्तत्वप्यनादित्वान्नतत्रोक्तलक्षणमित्यर्थः प्रमातृदोषारागादिःकरणदोषःकाचा
दिःसादृश्यंनहिविषयदोषःकारणमितिननस्यादनापीति ननुबाह्यरजतस्यापिशुक्तिरूपवस्तुज्ञानकरणवच्छिन्नचै
तन्यएवात्यक्षमानत्वादोषजन्यत्वमुपपन्नमित्यत आहजन्येतिजन्यविशेषोऽवच्छेदकःप्रमात्वपर्याप्तिरकाम्यांहि
दोषजन्यत्वंग्राह्यं व्यतिरेकव्यभिचारितिप्रसक्तंधर्मपुरस्कारेणैवग्राह्यइतिनतन्निर्वाचकृदाहः संभवतिनचतत्रतादृशधर्मो
स्तिरजतत्वाद्यतिप्रसक्तंनचप्रातिभासिकरजतत्वंकाचादिजन्यतावच्छेदकंयेनप्रतीतेरपिदोषजन्यत्वात् नचनिद्रा
काचादावनुगतदोषत्वमितिभावः प्रतएवज्ञानहेतुत्वेनदोषान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वादेवेत्यर्थः संप्रयो
गःअधिष्ठानेंद्रियसंप्रयोगः स्वस्मिंतिस्वनिरूपितेंद्रियसंप्रयोगानुरोधेस्वसत्तायावत्त्वेननदोषजन्यत्वात् नचाधि
ष्ठानेंद्रियसंयोगोरजताद्यर्थकारणं व्यभिचारदर्शनात तस्यज्ञानउपयोगित्वोचित्यर्थः यत्रेतिनदनीं चक्षुःसंयोगादेरभा
वादित्यर्थः मनसइंद्रियत्वात्तूपलक्षणमाहःप्रतःकरणेतिहितोपःप्राहःप्रतएवेतिसाधनाद्यध्यासमाधारणलक्षणांत
रमाहनापीतिनोतिःनोतिवेःप्रतीतेदोषजन्यज्ञानत्वमितिविरुध्येत।प्रत्यक्षेतिरितिःअविद्यानोतेरितिव्युत्पत्तिमा

त्रत्वादित्यर्थः प्रसंभवमप्याहरजतादीतिरजतादिकंप्रतिभासमात्रशरीरतयानत्वविषयज्ञाना
भावकालेऽसितत्रमानाभावात् नथात्वेनज्ञानस्यदोषजन्यत्वासंभवाच्च नथाचरजतादिसमान
कालीनेनज्ञानेनेंद्रियसंप्रयोगजन्येनाधिष्ठानसंप्रयोगाज्जायतेअन्यसंप्रयोगस्यान्यज्ञानहे
तुत्वात् प्रजएवनेंद्रियमपित्रेहचुरितिननदोषस्तत्कारणमित्यर्थः प्रत्यभिज्ञायामित्युपलक्षं॥
एंव्याप्तिसंस्कारजन्यत्वमितावित्यपिद्रष्टव्यं नथाचप्रत्यभिज्ञायास्तत्तांशेस्मृतित्वेपिनक्षतिर्दो
षः नहिंनुभवपदस्थानेऽभिज्ञापदमस्वित्यत्राहःप्रभिज्ञायामितिएकदेशकालमात्रावच्छिन्नविषया
नुभवेःप्रभिज्ञाप्रत्यक्षदारूढस्यर्थः प्रतीतेतिः।प्रतीतत्वेवर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वे नचतद्घटादेर्धर्मः॥
तस्यतदानीमभावात् घटकालेचातीतत्वाभावात् कादाचित्कधर्मस्याश्रयविनाःसंभवाच्च नस्मादि

तीनत्वादिकमप्यसदेवप्रतीयेत एवंतन्नाप्यसत्त्वं सदादिपदेनानागतत्ववर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वंग
ह्यतेनाधिकरणेति विषयतासंबंधेनाधेयत्वकारकज्ञानत्वविशेष्यत्वनिष्प्रकारकज्ञानत्वा
मितियावन्न घटरूपवत्समवेति तद्वद्रूपेऽपीति नोक्तदोषः इतिभावः घटवैशिष्ट्यस्येति तथाचभासमानवै
शिष्ट्यप्रतियोगितयाघटेपिप्रकारत्वमेवेतिदूषणं तदवस्थमितिभावः यत्तुजनकज्ञानेप्रकाशमानस्यैवज
न्यज्ञानेप्रकारत्वमितितदप्यनुमादेनघटेस्थितिपरपक्षेभ्रमस्याधिकरणप्रकारकत्वमसंभवीचेत्याह।
स्वरूपेतिस्वरूपसंबंधेनघटेपितत्रास्तीतिवाशंक्याहघ्यरूपेति तथावतद्वदवतन्मतेरजतत्वादिक
मपिशुक्तिवृत्तिस्यादितिभावः ननुशुक्तौबाधान्नरजतत्वस्यस्वरूपसंबंधस्तर्हिरूपेघटानास्तीतिबाधो।
नतस्यापितत्रस्वरूपसंबंधः यदिग्रहंबाधः समवायसंबंधेनतर्हिघटस्तर्हिप्रकृतेपितथास्त्वित्या रामः

हबाधस्थितिर्यदिमतयाप्रतीयमानेपिनृतेपरःसमवायसंबंधेनघटाभावोयथाभ्युपेयतेएवंचस्व
रूपसंबंधेनशुक्तौरजतत्वप्रमीयमाणेपिसमवायविषयतयाबाधापेक्षेनतद्भावाधिकरणप्रकारकत्व
भ्रमस्यकल्पनीयमित्यर्थः ननुपरःसंबंधोभ्रमविषयःनैवतदभावोबाधविषयःनसंबंधांतरेणाप
स्थितसंबंधव्यतिरिक्तसंबंधकल्पनेप्रमाणंनाहीतितत्राह एवंचेतिप्रत्ययानोप्रामाण्यमात्सर्गिकं
नचासन्निबाधकेनताज्यमितिरूपेघटस्यैवसंबंधांतरेणैवाभावः कल्पयितुमुचितोकिंच भ्रमेहिदं
रजतत्वयोः सामानाधिकरण्यमनुभूयतेतत्रयत्समानं प्रसिद्धं भवतस्तावन्नाधनविषयीकुर्वे
एवमतइतिभावः मिथ्यात्वमेवदुर्निरूपमित्याहविमिदमित्यादिना प्रत्यंतभावस्यप्रतियोगित्वमित्यनुप
गः स्वसंसृज्यमानेतिखेदेन मिथ्यात्वधर्मिण्यसंसृज्यमानत्वंएतच्चसमयनेदेनस्वाधिकरणवृत्त
भावप्रतियोगिघटादावतिव्याप्तिवारणायसंसृज्यमानपदेनसंसर्गवत्तमानतापर्यवसितत्वात्संयो
गेति। संयोगादिसमयेपिनद्यधिकरणैकदेशेऽसंताभावसत्वादित्यर्थः नाप्येकेति नचासंयोगनद

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

14

वेपि प्रतीयत इति भावः विरोधेनेति भावाभावयोरेकावच्छेदेनैकत्रोत्तरदृष्टत्वादित्यर्थः ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति शु
क्तिरजतादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनात् घटादेरज्ञानदर्शनात् तत्तदेवमिथ्यात्वमिति भावः घटादाविति अस्मदादि
प्रत्यक्षयोगिप्रत्यक्षेहि घटादिध्वंसकारणं प्रतीन्द्रियद्रव्यकोदरस्मदादिको ध्वंसादर्शनात् अतएवेश्वरप्रत्यक्षस्यका
र्यमात्रहेतुत्वेन घटादिध्वंसप्रसक्तिरपि जनकत्वात् घटादेः सत्यत्वेपि ज्ञाननिवर्त्यत्वमुपपन्नमित्यर्थः जडत्वज्ञाना
न्यत्वज्ञात्रन्यत्वाद्यनयमपिपरस्यनविरुद्धमित्याह सत्यत्वेति। नन्वनिर्वचनीयंरजतमित्यादिशास्त्रेनिरुच्यमा॥
नस्यकथमनिर्वचनीयत्वेनग्राह्यतेति। समुदितेतिसदसदात्मकाद्विलक्षणमित्यर्थः नवसद्विलक्षणत्वेसत्य।
सद्विलक्षणत्वंतदित्याहविरुद्धेति। सत्वासत्वयोः परस्परविरुद्धात्मत्वेनदुर्वचत्वात्तस्यापिविरोधान्नैकत्रसंभवइ
त्यर्थः अतएव। विरोधादेव। दृष्टेनभावादिति। शुक्तिरजतादेरध्यस्तत्वादिसिद्धः प्राक्कल्पितंतत्सिद्धमितिभा
स्यग्रहणानुमानान्तरसिद्धिरित्यर्थः नचैवंसतिव्यतिरेकप्रसिद्धे व्यतिरेकानुमानं अध्यस्तत्वादिग्रहं विनातद्व
तिरेकग्रहस्यापिदुःशकत्वादितिभावः नप्रतीयेतेतिवा धीभावस्याप्युपलक्षणं। सच्चेत्तर्हि बाधेनेत्यत्रकिंसत्ता॥ रत्न:
१५

ज्ञातिमत्त्वकिंवाप्रसक्तत्वमनेनोक्तयथार्थयेनियमः नादृशस्यापिप्रपंचस्यवाध्यमानत्वात्तन्निधर्मकेवस्तुन्यतद्व्यव
हारोद्वैत्यनिवर्त्यनियमातंदूषयति प्रसक्तइति इदंशुक्तिरजतंप्रसक्तोऽपरोदोषइति। तथाचापरोदोषोरज
तेनासदितिभावः अपरोदोषत्वादिति तस्यलिंगादिघटितसंधानंविनेवोत्पत्तेरित्यर्थः स्मृतिरूपः परत्रपूर्वदृष्टभावसं
स्कारोत्थोभ्रमोयथासत्यदोषेणैकदेशेन्द्रियेप्रति नासिकाध्यासस्यलक्षणत्वंतदाहस्मृतिरूपत्वादिति भ्रमनिवो॥
त्पन्नरजतेपूर्वदृष्टत्वसंभवेनतत्तदंनज्ञातीयपरमिति जातीयत्वस्यतत्रकं। तद्वदयमाणमिप्रायंदूषयस्मरण
सादृश्यभ्रमंव्यावर्तयतिस्मृतिरितिरूपपदस्यस्वरूपार्थत्वंव्यावर्तयतितद्रूपत्वंचेति तेघटितयथाव्यक्तिः केवला
सादौप्रविघातस्तिर्वातिमतद्यंस्मरहीतंभवति संस्कारमात्रजन्यस्मृतिविषयः निनेवोत्पन्नघटादौचाति व्याप्ति
वारणायविशेषणद्वयंनत्वत्रज्ञानंयदिवृत्तिः नहिसाक्षिमात्रभास्यंरजतमितिमतेसंभवः अथचैतन्यंनहिता
दृश्यघटादावतिव्याप्तिः प्रमाणमपिनाधिगतार्थबोधकंविविक्तंसद्घटादेर्भावरूपाज्ञानावषयत्वना
तिव्याप्तेरपरोहारगतज्ञानाभावरूपाऽज्ञातत्वात्रदृश्यचैतन्येपिनास्तिनाप्यबाधितार्थबोधकंघटादेर्बाध्यत्वात्

नचप्रकृतिरूपप्रमाणेनबाधोनास्तीतिवाच्यं प्रपंचोमिथ्यादृश्यत्वादित्यत्रमानेनापिसत्यत्वबाधसंभवात् चंद्रप्रादेश्चि
कत्वादौप्रत्यक्षबाधानवनप्रत्यक्षत्वेनाधितत्वविषयत्वायोगात्रबाधोनः नचतत्साक्षिमात्रमास्यत्वात्प्रमाणजन्यज्ञा
नविषयत्वमस्तीतिवाच्यं घटज्ञानताग्राहकसाक्षिविषयघटादेर्बाधमप्यतिव्याप्तेः नचप्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वमा
वोलक्षणंघटेः सचनकदाचित्प्रमीयमाणघटादावस्तीतिवाच्यं पूर्वदृष्टंयदेवयच्छब्दादितिचेन्न उच्यते प्रज्ञातबा
धकेसतिप्रमाणं घटादिर्यत्तिरपितदवच्छिन्नाज्ञानचैतन्यगोचरान्यथानुपपत्तेः ज्ञाननिवर्त्ययोग्यत्वेनैवप्रमाण
जन्यज्ञानविषयत्वंदेनाज्ञानगोचरत्वेनानुपहितविशेषनिष्ठविषयत्वंविवक्षितंतेननव्यर्थविशेष्यताकस्यमा
णस्यज्ञातगोचरज्ञानविषयत्वात् नचासंभवः इदमाकारवृत्त्यपरिहतजडतत्स्फुरणस्यवक्ष्यमाणविधयाज्ञातत्वा
भावात् नाप्यनुपपमानेऽभिनवघटादेरितिसामान्यतो केवलसाक्षिनाप्यज्ञानस्वप्रकाशसाक्षिणेचातिव्या
प्तिः यत्रचाज्ञानांतःकरणवृत्तिसुखदुःखेच्छादिकंप्रतीतिनियतसत्ताकतयालक्ष्यमेवेतिनातिव्याप्तिशंका नचा
ज्ञानोदेरर्थक्रियाजनकस्यबाधस्यैकत्वमेवनप्रातीतिकत्वमितिवाच्यं शुक्तिरजतरज्जुसर्पादेरपिप्रातीतिकत्वेन घटेः राम

अर्थोजनकतयेत्यापाततः वस्तुतस्तुप्रवृत्तेरेकत्वेविनिगमकाभावात्रवोध्यः

क्रियाजनकत्वात्नचतत्रज्ञानेभवार्थक्रियाजनकंतत्त्वं व्यावहारिकमितिवाच्यं ज्ञानमात्रस्यजनकत्वेघटादिज्ञाना
दपिभयादिप्रसंगात्रजतादिविषयत्वेनजनकत्वेचागतेभवार्थस्यापिक्रियाप्रयोजकतयाः चैक्रियाकारित्वेस्वप्नकल्पि
तनडागादिनास्नानपानादिक्रियादर्शनाच्च नचतत्रक्रियाप्यस्त्येवेतिवाच्यं तदवस्थायांसुखादिजनिकायास्तस्या घ
टादिक्रियाः विशेषात् प्रवस्थांतरमापन्नवृत्तिरूपघटादिक्रियावा यंतदवस्थापासुखादिजनिकायास्तस्या घटा
दिक्रियाः विशेषात् प्रकस्यांतरमापन्नवृत्तिरूपघटादिक्रियेतित्यापिकिंचाज्ञतादिकमापस्वप्नेसमुत्पद्यतीति
नार्थक्रियाकारित्वंव्यावहारिकत्वप्रयोजकंनचैवमप्यनाद्यविद्यायाः कथंपूर्वदृष्टत्वानधिकरणत्वमितिचत्पू
र्वदृष्टत्वंहिनपूर्वकालीनदर्शनाविषयत्वमात्रम् अनादिसाक्षिमात्यज्ञतादेरपितदनधिकरणत्वात् भावात्किंत्व
नीतज्ञानविषयत्वंतत्त्वनित्यसाक्षिमात्यो नाद्यज्ञानेनास्त्येवेतिनाव्याप्तिः नन्वज्ञानमप्यतीताविद्यात्वावच्छिन्नचैत
न्यगोचरः अन्यथासुषुप्तिकालीनाज्ञानउच्छित्तिप्रसंगात् नच घ्रनित्यमित्यव्याप्तिरितिवेन्न पूर्व
दर्शनपदेनविषयसत्ताप्रयोजकदर्शनस्यविवक्षितत्वात्तत्त्वज्ञानेनित्यसाक्षिमात्रंयदिपुनरविद्यातः करण

देर्लोकिकमिथ्यावुध्येरंचरत्वेनप्रतिभासिकत्वेनपरितुष्यसि तर्हितथेवास्तुनापिप्रतिभासिकाध्यासलक्षणेऽज्ञानादि
वतिव्याप्तिः शुक्तिरजतादिकंहीदमाकारवत्पुरोवर्तिसाक्षिण्येवभास्यतइतिवदंतं प्रत्येवंचाज्ञातगोचरत्वंपुरोवर्तित्वंस
तिवत्पुरोवर्तिनंयद्विशेष्यचैतन्यंतन्मात्रविषयत्वेधिवर्तितंअस्मिन्मतेस्वप्रेपिस्वत्पुरोधनांतःकरणवृत्तिरस्तीतिनाया
प्तिः प्रविद्यादिकंचवृत्तिंविनापिसाक्षिण्यज्ञानस्यातइतिनवतिनद्यवछेददृतिप्रत्यवछेदकत्वंवोध्यं॥ प्रसंगनवनिरासायाऽप्रवनास्यतइतियदिपरंत्रत्यत्रस्वस्मादन्यस्मिन्नित्यर्थोवक्तव्यः तदानत
द्यावर्त्यंपश्यामः स्ववृत्तिपदार्थस्यानावात्नापिस्वाधिकरणादन्यस्मिन्चित्यर्थः यत्रप्रतीयतेतस्यैवस्वाधिकरणत्वं
नासंभवः प्रन्यथारज्यतिर्वीस्यादनस्तद्याचष्टेस्वाधिकरणेति यदधिकरणत्वंहियस्यावाधितंतत्तद्याप्ययथाघटाधि
करणत्वंभूतलस्यापत्रयुतद्वाध्यतेतदप्यापेभवापेःप्यर्थेनद्वाधात्रुपपत्तेः प्रतःसत्याधिकरणत्वंबाधत्यर्थेपरत्रेति
पदेनाद्ववादितमितिस्वंचस्वाधिकरणनाऽयोग्याधिकरणत्वंसतिप्रतीयमानत्वंध्यासत्वं प्रन्यथामिथ्यात्वादा
नेदप्रसंगात् प्रपंचस्याप्ययोग्याधिकरणत्वंवरूपमाणरित्यासंभवतीतिनाव्याप्तिरित्यर्थः योग्यास्यात्तुनाभावःसुता
रधिकरणंनभवति प्रप्रतीतावप्रतियोगित्वंनितायोनिरसिष्यनाएत्वात् एवंयोयदप्रतीत्यनाभावोवानस्तद्वैत्व

नवातदधिकरणंनभवतीत्यधिष्ठानंनवोरोपितस्यात्यंताभावोऽन्योवेतिप्रकारभेदेनभतद्वयमुक्तंतदत्यंताभावत्वेन।
तद्वैतन्नेवेतिकेचित्तत्तदीपनरूपः स्वरूपपरः नत्रुष्यावर्तनोऽसाधारणधर्मः प्रसद्वैलक्षण्यमित्यर्थः तत्रहेतुः संया ३२
गेति नत्र्यर्थेति प्रन्यथासादृश्यप्रत्यक्षेतिव्याप्तिः एकावछेदेनान
यजन्यत्वस्यविवक्षितत्वात नचसंस्काररूपदोषध्वंसेऽतिव्याप्तिरक्षि नत्रतत्संस्कारस्यकंचेनाजनकत्वात् जन्यता
हूयानावाश्चलचक्षुरंतरवर्ती प्रहंकाराध्यासादध्यासिपरोहनाहसंप्रयोगेति भ्रममात्रेसंप्रयोगस्याननुगमादन्य
सन्निकर्षस्यान्यज्ञानाहेतुत्वाद्यसंप्रयोगशब्देन तज्जन्यमधिष्ठानसामान्यज्ञानंविवक्षितं। तच्चस्वप्रे प्रहंकाराध्या
स्वस्वप्रकाशरूपात्मज्ञानमाश्रयेतिनाव्याप्तिरित्यर्थः साक्ष्यप्रत्यक्षेदोषसंस्कारदोषातिव्याप्तिवारणायप्रधिष्ठानत्वा
दिविशेषणेहपंतत्तत्रदोषादेर्नाभिप्रेत्यवेहत्वेनार्थप्रतीतिति तत्राहदोषादेरिति दोषजन्यज्ञानमेवीकृत्यविनिगम्य
मकाभावेनत्र्युक्तेनन्वेवमावश्यकत्वात् ज्ञानेप्रत्येवदोषस्येहत्वेनार्थप्रतीतिचेत्तर्हिविषयाप्रतीत्यज्ञानापाम
नविषयस्यचतेत्रान्यत्रवासंभवातदोषजन्यत्वस्यैवकल्पयत्वादितिदोषजन्योऽपिकारणमित्यर्थः। प्रतएवान
नुभूतरजतस्यभ्रमासंभवात्संस्कारोभ्रमएवकारणमकल्पकयमर्थइतिनिरस्तंसंस्कारस्यभ्रमरूपाभिज्ञायामित्यर्थे

प्रत्यक्षव्यतिरेकाभावकारणत्वेवाधकाभावाच्चेति। प्रसन्निहितवेसतीतिपूर्वमाहिमतीदृश्यः पाल्यांपुत्रदृश्यते सा
पिपूर्वानुभूतदेशांतरान्नूपरत्रप्रतीयतइतितत्रातिव्याप्तिपरिहारायपूर्वतिरूपपदेनासन्निहितत्वमुक्तामित्यर्थः स्वाधि
करणसमसमयमात्रेऽतिव्याप्तिवारणायपरत्रेतिननुयदिपूर्वतिरूपपदेपूर्ववर्त्तेतोधर्मेनसत्त्वमित्यर्थः कल्प्यत
तर्हिस्वाधिकरणवर्त्तताःसतःप्रतीयमानत्वमर्थकृत्वमित्यतावतेवार्थेकिंपरत्रेतिपदेनतत्राहपरत्रेतिसन्नि
सन्निहितत्वंइंद्रियासन्निकृष्टत्वमेवतद्व्यावर्त्यंनिरूपतत्रविद्यमानस्यकार्यमिंद्रियासन्निकृष्टत्वमितिपरत्रेतिपद
मभिव्याहारसिद्धंतत्स्वरूपंकीर्त्तितंप्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वेसतिपरत्रावर्त्तासइतिलक्षणंतत्रादोविवरण
त्रार्थेसंमतंलक्षणमाहप्रतिपत्रेतिप्रतिपत्रस्परजतादेरुपरिधराप्रयोऽधिष्ठानमितियावत्तद्घटितंसंसर्गादाव
तिव्याप्तिपरिहारायैकावच्छेदकनिरूपितभावविशेषणंसमयभेदेनतत्तादात्म्यवत्तितादृशभावप्रतियोगि
निघटादावतिव्याप्तिपरिहारायस्वसंसर्गरूपमानेतिग्रहणंतेनघटादिकर्मणितत्संसर्गेतत्रैवतथाप्रतिपन्नमिथ्याज्ञानानु
ननपूर्वमितसत्त्वविरोधीधर्मस्तावत्। ग्रन्थार्थोयंतरत्वप्रसंगादितिविशेषणंदूषणमितियावत्संयोगस्यचाव्या
प्यवृत्तित्वंपरेत्याक्तसिद्धंतेतत्स्यावत्स्वाश्रयप्रदेशव्यापकत्वात्तदभावप्रवेशस्यतत्रान्यत्रानुपपत्तेः। एव

कसत्त्वेपिनत्वदेशयोराधिकरण्यसत्त्वात्यसंभवंपरित्यनुभाहअस्तिहीतिप्रथमपक्षेदेशःन्यतरासंबंधा
गादनुपावश्यकतामाहतत्रेतिसत्त्वाधिकरणेऽपिनतथात्वेत्रकालिकनिषेधप्रमानस्यादित्यर्थःतत्त्वमात्रमेवसाध
यतिसाचातसमानेतिव्यावहारिकसत्ताकयोर्हिघटतदभावयोर्नतथात्वेदोविरोधोऽस्तेयद्यपितन्नभावाभाव
त्वमयुक्तस्वविरोधइतिवक्तुंशक्यतेतथापिघटोनन्यथासिद्धसमानकालीनरजतप्रत्यक्षतदभावघटसंसर्ग
ग्राह्यतेयाविरोधोनतिसमानसत्ताकयोरवतयाविरोधयरस्याप्यसत्संसर्गविषयंभ्रममिछतःसतेवप्रतियोगि
संसर्गेएवभावोविरुध्यतइतिनास्माकमवदेगौरवमित्यर्थःननुशुक्तावर्त्तमानरजतभावस्यापिघटेघटिकरणेऽ
स्त्यवरजतादिनासहविरोधानुभवइतत्राहअन्येचेतिकथंतहिअन्यत्रानुभवस्तत्राहान्येचेतियदापिवर्त्तमानादि
शुक्तिरजतात्पंताभावोनियमेनप्रतियोग्यसमानाधिकरणएवप्रतीयतेनशुक्तौतुनेवंप्रतीतिविरुद्धधर्मवत्तयाघट
दावर्त्तमानोनित्यवातिभावःप्रतियोगिसमानसत्ताकइतिनत्वेवयंब्रूमःशुक्तिरजताभावस्यप्रतीतिकल्पेवृत्ति
रजतवत्प्रतीतिसमयेतत्रविरुद्धःस्यादितिचत्तर्हिनचेवंतदारजतप्रसंगः। ग्रधिष्ठानसत्तायांपिबाधाभावस्यप
रमार्थत्वेनरजतादन्यत्वात्तरजतस्यतत्समानसत्ताकस्यतादृरूपेणनियमेनतत्राधिकरणत्वात्किंच

विरुद्धेनाधिकरणतोयोग्येहिप्रत्यन्तरभावेप्रत्यन्तरस्यनियमः यथाभूतलादौघटादेःनचघटादौशुक्तिरजताधिकरणयोग्यतास्तितदुपादानाज्ञानाभावात्तस्मात्तदभावस्यस्वाधिकरणत्वेपिप्रतियोग्यनधिकरणत्वयतयादृशोनदृश्यारजताभावानधिकरणत्वेपिरजताधिकरणत्वेसतिप्रतियोग्यनधिकरणत्वंनेतिभावः नचैवमधिकरणेदृशत्वभेदेतिप्रसंगदृतिवाच्यंपररूपिप्रतियोगिसमवापिदेशवृत्त्यभावस्यतदन्यदेशीयाभावाद्विरुद्धस्वरूपसत्वात् प्रमाणस्याभावात्। नयत्रापितुल्यत्वादित्यादुपररूपीतिकल्पितंतिकल्पितप्रतियोगिकस्यर्थः अस्यापीतिरजतात्यंताभावस्यसत्यत्वदृतिशेषः नन्वेवमपितदधिकरणवृत्त्यन्तरेणतदभावसंभवादिदंलक्षणंनसत्यत्वविरुद्धमितिचेत्नताविदंनरजतमितिप्रतीतिर्वृत्त्यंतरेणतदभावंविषयीकरोति भ्रमविषयत्वात्तस्यैवतत्सत्वाधात्नचभ्रांतिकालेरजतंनेतिप्रतीतिरस्तियावत्वृत्यंतरेणतदभावंविषयीकुर्यात किंचघटवत्तयाज्ञायमानेपिनत्वलेघटेनित्यप्रतीतिर्नचान्यत्रेणतदभावस्तत्रास्तिसमवायसंबंधेनघटोनेतिप्रतीतिस्तुसमवायस्यतदवछिन्नस्यवाभावविषयःनतुघटस्यघटवतिघटवैशिष्ट्यज्ञानस्यारोपत्वादपिनपरस्यतत्रतदभावभ्रमासंभवः सामान्यविशिष्टघटेयंवद्दृश्यत्वाघटसत्यवारोपत्वात्नवघटवतितत्समवायमात्रविषयेविशिष्टज्ञानंभ्रमः घटवदित्येकाकारज्ञानस्य

नियामकाभावेकदाचित्समवायःकदाचित्संयोगइतिनियत्रुमशक्यत्वात्प्रत्यथासर्वंवविशिष्टभ्रमाभ्रांतिरपिस्यात् समवायसंबंधेनघटवद्भूतलमितिधीस्तुकल्पितापिसमवायांशेवारोपस्तदभाववद्भूतवेवहेतुरितिनतुसप्रतियोगिकाभावस्यप्रतियोगिसमानसत्ताकत्वमेववक्तुमुचितंप्रतियोगिसत्वमंतरेणसप्रतियोगिकत्वस्याभावेःसंभवात् नचपरमतेशुक्तिरजतसंसर्गस्यासत्वेपितदभावस्यसत्वंदृष्टमितिवाच्यंतस्यासंप्रतिपत्तेरित्यरुचेः राहाथवेतिमनुमिष्यारजतस्यकुतःसत्वंतत्राहसत्वंचेतिभ्रमाबोधिसंवेधिनिरूपणधीनंनिरूपणंनिरूपकसमानसत्ताकंवक्तव्यंनिरूपकंचप्रतियोगितावछेदकमपीतितत्तुल्यमानसत्ताकमेवाभावः प्रत्यथारजताधिकरणतत्कालीनतयाप्रमीयमाणाभावस्यसत्यत्वासंभवात् रजतेचप्रतियोगितावछेदकमधिष्ठानचैतन्यात्मकंसत्वमेवयद्यपिसत्वंस्वरूपेणरजतारजतसंबंधविप्रसंक्तंतथापितत्तदुपाधिनवनानाप्रसक्तमेवेतिसत्यावछिन्नप्रतियोगिताकोयोऽत्यंताभावस्तेनैकस्मिन्काले समानाधिकरणंमिथ्यात्वमित्यर्थः एवंचसत्यावछिन्नतत्समसंभववारकमितिनव्यव्यर्थमितिइष्टंनतुघटत्वादिप्रतियोगितावछेदकधर्मःप्रतियोगितावछेदकइतिकथंचैतन्यात्मकसत्वंतदवछेदकंस्यात्तत्राहनतमनमितिघटरूपंनास्तीत्यादिप्रतीतेर्घटेप

रूपेण प्रतियोगिनावच्छेदकावक्तव्यौ नचसंबन्धोऽस्ति नचघटस्वरूपमेवप्रतियोगितावच्छेदकं नहि तत्रास्तीति वाच्यं घटसंबंधिस्व
रूपत्वंहिघटस्वरूपत्वमितिघटेऽपि तत्रावच्छेदकोपविशत्येवतस्मादवच्छेदकस्यावच्छेद्यसंबंधेनवक्तव्यः ननुनहीतत्वमि
तिचेन्नभेदेपरजतादौव्याप्तेनतत्संबंधीतिभवत्यवच्छेदकमितिवच्छेदकमितिवच्छेदकसमानसत्ताकरजतादिभावस्यसत्वस
न्नभिथ्यारजतसमानाधिकरणानुपपत्तिः नस्याधिष्ठानसत्तासंबंधश्चसदत्यवघटनहीतनासेभवइतिभावःसिद्धं
नरहस्यमाह अन्येत्विति अधिष्ठानात्मकत्वंव्यावर्त्तयतिविरहेतिभावस्तानधिकरणभावेसत्यर्थः रजताधिकरण
वाधनेत्रैकालिकनयाप्रमीयमाणोऽभावभावव्यावर्त्तकरजतादावत्वधर्म्मावांस्तेनवानाघः रजतस्मिन्नास्तीता
संबंधमात्रस्यसत्यत्वानुपपत्तरित्याह तद्विरहस्येतिद्वितीयेपिकिंव्यावहारिकंतद्विरहात्मत्वंप्रातीतिकंवाउभयत
त्रविरहत्वमेवनेतिनाघः प्रातीतिकरजतसंबंधतद्विरहत्वस्यतदयोगान् व्यावहारिकेप्रपंचाधिकरणतत्कालो
नतयाप्रमीयमाणतदभावतदत्यागाच्चनहिभावाभावयोः समानसत्ताकयोरेकत्रवृत्तिः संभवतिनच
द्वितीयः शुक्त्यादौरजतादिप्रतीतिकालेतदभावस्यापिप्रतीतिप्रसंगात् तृतीयेचनभावत्वाधिकरण
भावसिद्धिरित्याहतदभावइति यत्तुपरमतेऽभावत्वमपिनप्रातियोगिघटितंकिंतुसंयोगत्वादिवदखंडमितितदपि रामः
१७

प्रसंगात्यत्याहनहीतिप्रतियोग्यघटितनभावत्वंनास्तीत्यर्थः अखंडत्वेसंयोगत्वादिवत्प्रतियोगिनंविनैवनिरूप्यतसंयो
गत्वादिकमप्यसंप्रतिपन्नमेवकिंचसंयोगत्वादिवदभावत्वमपिसमवेतंकिंनस्यादितिनस्यतोऽविशेषप्रसंगान
स्पष्टंमयत्वादिसाधारण्यंचस्यादितिभावः अद्वैतश्रुतिः नचतद्वाक्यंभावद्वैतनिषेधपरमितिवाच्यं संकोचिमानाभा
वान्नदृश्यत्वेनसद्वैतत्वहेतावसत्त्वेत्रैवव्यभिचारान्नतत्वप्रपंचमिथ्यात्वसिद्धेः अदृश्यत्वेचप्रमाणाभावात् नतस्य
रूपसिद्धिरितिनस्मात्कल्पितप्रतियोगिकाभावस्तथाधिष्ठानात्स्वरूपवानेवतत्रावइत्याहतस्मादि
तिनन्वेवमभावमात्रमप्रतीयमानेचदनुपलब्धिप्रमाणमुपगमविरोधःस्यान्नत्याहभूतलादितिभूतलंघटेना
स्तीत्याधाराधेयतयाप्रतीयमानाभावस्यासत्यबाधकत्वाग्रहयोगादितिभूतलादिघटाद्यभावोतिरिच्यतेइतिनकोपि
विरोधइत्यर्थः ननुकचिदधिकरणेदभावोनिश्चेतुंकचिन्नत्रकिंनियामकंतत्राहाधिकरणेतिशुक्तौहीदंर
जतमितिसामानाधिकरण्यानुभवाद्रजतसत्ताशुक्तिकातानिषेधतइतिअधिष्ठानसत्तेवतत्सत्ताघटादेस्त
नेवंघटोनीतिरितिघटसत्ताभूतलसत्तातोनियतइत्यधिकरणात्प्रतियोगिसत्वभेदाभावभेदप्रयोजकत्वादेना

वैवाधिकरणमेवाभावः नन्वेवं घटाद्यन्यस्यैवैकसत्ताऽभावाद्वैयधिकरण्येन घटाभावानुप्रमेयेण तत्तिचत्रा-
त्मभावस्यैवत्वात् घटाद्यन्यौ सामानाधिकरण्यवदाधाराधेयभावानुपपत्तेः अभावस्वाभावानधिकरणत्वस्यनिषेध
नत्वेनत्वाच्च प्रतीतिर्घटवैशिष्ट्याभावविषयत्वेनाप्युपपत्तेरिति भावः अतएवेति नह्यन्यसत्ताकप्रतियोगिकत्वाद्
वैलक्षण्यं तथाचशुक्तिरजतादेः शुक्त्यादिवाच्छेत्रचैतन्यमभावः प्रपंचस्यापिशुद्धचैतन्यभावरूपतिप्रतियोग्यभावरूपतिस्थि
तेसत्यहतथाचेति स्वं प्रतिधिकरण्यस्यैतिभ्रमंव्यावर्तयन्नाहस्वस्यैतिमिथ्यात्वमितिशेषः स्वस्यमिथ्यात्वधर्मि
ण्यशुक्तिरजतादेः तथाचाभावस्यप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिषेधप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वमवृत्तित्ववाद्याच्य
नन्वयमपिसत्यत्वपक्षेसिद्धतीति नेष्टकालावच्छेदेनप्रतियोगिदेशतत्कालेनत्समानसत्ताकोभावः संभवतिनच
विरहरूपोऽयंतिरभावसंभवतिनस्माद्भावरूपमभावमादायेदंलक्षणंपर्यवस्यतिनवसत्यस्वापादानाद्विच्छि
न्नसत्ताकस्यभावरूपोऽभावः संभवतीति इदंवमिथ्यात्वमित्यर्थः अत्रचप्रतियोगिदेशान धिकरण्यं तदनधिकरण्य
देशस्यैवाभावस्यप्रतियोगिनपरस्यसिद्धसाध्यतानिरुत्तयेन प्रह्वयंतद्वतिवृत्तेतरण्यत्वस्यभावस्यापाद्यत्वात्
तत्वमपिनाधीतरत्नाशंकतिभाव ननुब्रह्मणोऽभावस्वरूपताभ्युपगमेऽभावत्वस्यदुर्निरूपत्वात्तुच्छस्वभावत्वाप

तिः सदात्मकाभावरूपत्वानुपपत्तिश्चेत्यत्राहसत्वमित्यथाप्रमाणसिद्धभावस्वभावस्यैवघटादिघटाभावोनेतिप्रमिति
विषयत्वेनतत्प्रभावाभावात्मत्वयैवब्रह्मत्वादिसिद्धसदाद्यात्मकब्रह्मणएवप्रपंचोपशमोमितिब्रह्मत्वादिसिद्धप्रपंचनिष
धात्मत्वंनकिंचिदनुपपन्नं ननुभावस्याभावाभावात्मकत्वमनुपपन्नंननुभावाभावात्मत्वमितिचेन्नभावस्याभावा
त्मनोऽविरोधेस्थितप्रमाणबलाद्भावाभावात्मत्वस्याप्यविरोधात् अन्यथाघंसरूपाभावप्रागभावस्यभावरूपत्वानु
पन्नप्रत्यक्षप्रागभावस्यभावत्वादर्शनान्नन्वनुभूतिप्रतिपन्नप्रपंचाभावस्यब्रह्ममात्रत्वेनपरपदार्थशेषःनवाब्रह्मणः
प्रपंचबाधकत्वंनस्यात्तद्धिरोधिभेदाभावादितिचेन्नब्रह्मणितिप्रमितब्रह्मस्वरूपेस्यैवप्रपंचसत्ताविरोधित्वान्नयथा
घटान्योन्याभावोघटानभवतीति प्रभावेघटतादात्म्यनिषेधप्रभाप्रतिरिक्तान्याभावमविषयीकुर्वाणापिप्रभावेघ
टादेःसंकीर्णेभवेयुरवस्थापपत्तौ एवंसत्यज्ञानघात्मकंब्रह्मसदप्रपंचात्मताभावतयाबोधपतीब्रह्मतिब्रह्मनिविश्राम
वाच्यवस्थापपत्तिप्रमाणप्रमितस्वरूपवैचित्र्यस्यदुपपादत्वात् प्रतिरिक्ताभावाभ्युपगमेपिप्रमाणसिद्धतत्स्वरूप
स्यैवप्रपंचविरोधित्वात्प्रमाणबलाद्भावात्मकाभावेपितन्नानुपपन्नइत्यनन्तर्वर्तिनंप्रत्याहएतच्चेति एतच्चप्रपंचपा
दिकाचार्यसंमतमित्याहतदुक्तमिति ग्रन्थकारादीति सत्प्रतियोगिकान्यत्वादित्यर्थः निष्प्रपंचत्वादिति प्रतएवान्यत्वादि

धर्मरहितमित्यर्थः सदन्यत्वस्यप्रपंचान्यत्वनिबंधनत्वाद्ब्रह्मात्मत्वमाह किंचेति ननु किमिदं सत्वेनतादृक्निर्वचनीयान्यत्वंपरस्परा
श्रयान्नापिसत्ताजातिर्विशिष्टेनिधर्मकेवस्तुन्यपतिष्यतेः सत्वविशिष्टप्रपंचेव्याप्तश्च अन्यत्वमिथ्यात्वानाश्रविशि
ष्टत्वमिहेपतत्राहसेत्वेतिप्रतियोगितयावाधकप्रमाविषयत्वन्त अन्यत्वंस्वरूपमेवतिनोक्तदोषइत्यर्थः किंसेवसत्वं
तरंउतनदेवसत्वेनाद्यः सत्सदित्यकाकारबुद्धेरकविषयत्वेनतद्देप्रमाणाभावादित्याहसत्वांतरइतिनद्वितीयः संधे
धाभावान्नचाभेदः संबंधइतिवक्तव्यइत्याहस्वरूपेति अबाधयोरप्यभेदवसदितिनोक्तदोषइत्याहीतइतिवृत्त
मतीतंशषप्रपंचइति अनिर्वचनीयइतिशेषः उक्तमित्यस्यानंतरंनत्वनिर्वचनीयपदाभिप्रायेणेतिद्रष्टव्यंनत्व
वेतिप्रपंचेसदन्यत्वधर्मवैशिष्ट्याभिप्रायेणोक्तं अप्रसक्तभावेनतदन्यत्वस्याप्यसंभवादित्यर्थः॥ अप्रसक्तभा
तिज्ञानस्यासत्ताजातिःस्वरूपेणसहकस्यापिसंबंधस्यानिरूपणद्वियपसंबंधंविनासविषयत्वासंभवादसदाकार
ज्ञानंसविषयंनभवतीत्यर्थः यद्वापायभावादसत्तज्ज्ञानंनभवतीतितत्रसदितिशब्दःकस्यचिद्वेचकः पदत्वादित्या
नुमाननबाधानवतारदशापापसिद्धपदार्थातिरिक्तस्यकस्यचिदसत्पदवाच्यत्वानुसंभवनशब्दस्तदुपायस्य
संभवाद अन्ययाऽसतोभाननिराकरणासंभवाच्चेतिप्रमाणेचेतिउच्यतइतिशषः नचेदंबाधरूपेनात्रतत्रेतिसा

MEMORIAL

दृश्येति रजतस्वरूपेणसद्बुद्धिविषयइतिवदतारजतसद्बुद्धयोरर्थसंबंधवक्तव्यत्वानुपपत्तेसद्बुद्धेस्परजतादि
पदैःसहप्रयोगात्सद्बुद्धेरजतादिबुद्धावलंदाप्रसंगाच्चेत्यर्थः प्रमाणाभावादितिघटादेसद्बुद्धेरधिष्ठानात्मकंचै
तन्यविषयत्वादित्यर्थः धर्म्मोपिकिंजातिर्वाबाधोयाप्यत्वंवेतिन्यायेनाह स्वेनेत्यादिनासर्वत्रेतिसामान्य
दाक्त्यर्थः नचसाक्षात्परासंबंधेनसत्ताजातिःसर्वत्रसद्बुद्धिविषयइतिवाच्यं परंपरासंबंधेनप्रत्यक्षादिविशिष्ट
बुद्धावतिप्रसंगात् अनुगतेकाकारबुद्धेरकरूपसंबंधविषयत्वस्यवक्तुमुचितत्वात् अन्यथाप्रमाप्रमेयबु
द्ध्योरिवाकारभेदप्रसंगइतिभावः नचयथाप्रमाणमात्मनोन्यस्यापिनदस्तित्वाहप्रपंचइति प्रत्यक्षन्यायसिद्धा
नुमेवाद्यर्थसाधकः। प्रत्यक्षाधिष्ठानचैतन्यविषयत्वेनदेहादावात्मबुद्धिरिवान्यथासिद्धः नचाविनिगमः नाश
वेनासद्बुद्धेरकविषयत्वेसंभवतिप्रेनकाविषयत्वकल्पनाऽयोगात् प्रपंचात्यंतेःपागपिसदेवसोम्येत्यात्मनः स
दूपत्वावधारणश्रुतिभावः प्रत्यक्षंसमदेहदानीमितियावत्सदन्यदिति तादात्म्यस्यनित्यत्वेसत्यनित्यसत्ताक
त्वरूपतया नहेदंघटितत्वादित्यर्थः प्रथममनिरुक्तांयंतानाबाधितमिथ्यात्वतदन्यत्वानुमानमाह अन्यथाप्रति
विशिष्टसाध्यकत्वाप्यप्रसिद्धपदार्थमनाक्ष्यादिशिष्टसाध्यसिद्धर्मानप्रत्यपदेविशिष्टेष्टअन्यथाप्यवक्तीति

MEMORIAL

ग्रन्योन्याश्रयदोषतादवस्थ्यात् तदप्रतियोगिशुक्तिरजतेचदमनुभवसिद्धमिति नपदविशेषणासिद्धिरित्या
थैः स्वसमानाधिकरणेतिखेससत्यमानाधिकरणेत्यर्थः एवंचसतिउक्तविशेषणवतिरजतस्वसमानाधिकर
णात्यंताभावप्रतियोगित्वसिद्धेरेकावच्छेदनसंसर्गसत्यमानाधिकरणत्वत्यंताभावप्रतियोगित्वविशिष्ट
साध्यसिद्धतीतिभावः। दृश्यत्वात् चैतन्यविषयत्वात् ग्रनेनब्रह्मणव्यभिचारइतिब्रह्मरूपात्यंताभावघटित
लक्षणेऽनुमानमाहणवमितिपदविशेषणंचपूर्ववदत्रापिअधिकरणमात्रेणवर्तनेयोत्यंताभावस्तत्प्रतियोगीत्य
र्थः ग्रत्यंताभावस्यस्वाधिकरणमात्रवृत्तित्वंचस्वाधिकरणवृत्तित्वेनसर्ववावृत्तित्वेनवातत्रपदविशेष
णात्प्रथमस्यबोधद्वितीयेसिद्धत्वान्निमतसाध्यमादायसिद्धतीतिभावः साध्यमात्रपदंविनासाध्यसिद्धे
विवक्षितसाध्यसिद्धेरितिनदोषानेतीति ग्रपेक्षतेतीत्यर्थः बधिकरणप्रकारकबोधः ग्राद्यिरत्वान्नि
ष्प्रार्थविषयकज्ञानस्यैवलोकप्रसिद्धापरोक्षेतिवामितिनेनविनदनुपपन्नमितिनतत्सिद्धतीत्यर्थः स्वा
तिरिक्तबाधान्यथानुपपत्तिमत्वंचतत्रप्रमाणंप्रतिभासत्वंतिबाधायोग्यत्वादित्यर्थः ग्रधिष्ठानंतिशेषः सद्रूपस्यात्मनोवा
धादर्शनाद्बाधायोग्यतायाएवसत्प्रत्ययार्थत्वात्सत्वंबाधानुपपत्तिः एतेनसत्त्वंबाध्यत्वमित्यापाद्यापादकभा

रमेदृष्टंनिरस्तं तदयोग्यतायाएवतत्पदार्थत्वात् ग्रसतश्चेंद्रियसन्निकर्षसंवित्तादात्म्यपोरयोगात् रजता।
देरसत्वंरजतंपश्यामीत्यनुभूयमानमपरोक्षत्वंनस्यात् ग्रतउक्तमयंवितद्वान्रजतादिकमित्यर्थः ग्रत्रान्यथैवो
पपत्तिमाशंक्याहनवेति तथाचसदसदात्मकंतदितिभावः लाघवाद्धिसत्वासत्वंवाधापरोक्षत्वाभावयोः प्रया
जकत्वेननतदन्यत्वेगौरवात् ननुसिद्धांतेपिबाधापरोक्षत्वंपः सदन्यत्वासदन्यत्वप्रयोज्यंतेगौरवं नचवि॥
निगमकाभावः प्रतियोगिनोर्बाधापरोक्षत्वंलाघवेनकल्पयिष्यतिकानुरोधेनतदधीनग्रहणायास्तद्ग्रति
रेकायोगंरूप्रयोजकतयाग्रपिनाप्यत्वादितिचेन्नलघुशरीरस्यान्यस्यासंभवेनयोरवप्रयोजकत्वादित्या
हनत्विमितिप्रयोजकमितिउक्तनरूपमिवद्व्यप्रत्यक्षेप्रतिसमनियतनयाप्रयोजकमित्यर्थः चैतन्येस्फुरति।
ग्रात्मनोहिस्वप्रकाशत्वात्सत्वंमिथ्यात्वंचनोऽप्रकाशत्वादपरोक्षज्ञानविषयस्यानुपकाशकल्पितत्वमतएव
नहिघटयत्वयोगात्ननस्यसत्यत्वमिष्यतेवाधेति। नह्यसतोऽत्यंताभावस्तत्प्रतियोगित्वंसंभवतिनवाबाध्ये
रूछस्यवाधाभ्युपेतइत्यर्थः बाध्यमतीत्यापतितस्यतत्प्रयोजकत्वंवक्तुंशक्यमित्याहबाध्येनेतिदेशेति व्याप्ति

हि एकत्वनदेशकालत्वेनैवोत्पत्तेः सामानाधिकरण्यावश्यकत्वात् सतोऽधिकरणविशेषास्तीतिनीतिः स्फिटा व्याप्तिः
संख्यातिः प्रतस्तद्भेदपरेषामतेतद्विज्ञानत्वनिर्विषयत्वमितिनासतोपरात्ववासद्धिरितिनायः प्रसंभवादितिप्रसं
नवदुक्तेर्विरोधप्रकल्पनेतिनसाध्याविशेषः यद्यपिसद्धोनसदन्यत्वमात्रप्रपंचेभ्युपेयतेतावन्मात्रस्यैवानि वे
कीयशब्दार्थत्वात्तत्रसत्सदन्यत्वमपिप्रसज्यप्रतियोगित्वयोर्भावेनयाप्युपपद्यतएवोक्तरीत्याप्रमाणसिद्धेर्य
दृष्टांतेनविरोधसमाधानंतत्रापिसदसद्धेतुद्वयस्यावास्तवत्वेनविरोधकाक्षतिः नद्यहेतुत्वेदसत्सद
न्यत्वंकिंचित्तत्रप्रतिपाद्यमितिसत्वासत्वदुर्निरूपत्वप्रकटनपरत्वात्तद्वाचःनचवंसदसत्वयोरवमिथ्या
भूतसामानाधिकरण्यमास्त्वितिवाच्यंतथापिसत्वादिप्रयुक्तदोषानपायान्नकिंचित्सामानाधिकरण्यस्यनि
ष्पत्तेःपक्षसत्वंतर्हिनास्त्वयतद्यदिनहिलक्षणंतर्हिविरुद्धयोःपरमार्थिकसामानाकरण्यमनुपपन्नमि
त्यनुपपन्नमेवत्वयाप्यनिर्वचनीयरजतादेःसत्यज्ञानदोषानपायान्नाहिलक्षणंलक्षकमनुपपन्नंस्मा न
स्तथापिदेरपिनायंनियमोभ्युपगंतुंशक्यतइतिव्यभिचारोदाहरणंमरुघटाभावइतिपक्षेणमाद्रा

यपध्वंसप्रागभावोपीतितत्रापेक्षाभविष्यतीतिप्रतीयमानाभावस्यतदन्यप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेः प्रतियोगितादे
यंछेदकभेदःभावेवानुपपन्नश्चायंभावःसंवेतिभावाभावयोःपरस्परभावानधिकरणत्वस्यप्रागुपपादितत्वा
न्नसंवेत्सत्वाभावाधिकरणत्वेसत्वापन्नश्चसत्वंनस्वाभावाधिकरणंसंवेद्याभावश्चनाभावाधिकरणमितिसत्वमु
भयानाधिकरणमित्यर्थः किंचकार्यस्यस्वोत्पत्तेःप्राक्सत्वेकारणव्यापारवैयर्थ्यादनुपलंभायोगाच्चेत्प्रसंगेचा
त्यन्तयोगान्नद्यसान्निविशेषंकिंचिदुत्पद्यतेनवाप्राग्भावप्रतियोगित्वादिविशेषस्तत्संभवतिएवंविनाशेपिस
मोविनाशानंतरंप्रसक्त्यनुपपत्तेःघटउत्पत्तिविनाशाभ्यामपरजन्यादिकमनिर्वचनीयमेवत्वयोपसंहरतेतस्मादि
नवकरणभावात्तथात्वत्रजतात्पत्तिरितिवाच्यंतदुपादानस्याज्ञानस्यापरिणाहरूपमाण्डत्वान्निमित्तमत्राहंत्रा
वेति। रजताकारविद्यावृत्तिमभ्युपेत्यविषयभावादध्यस्तरजतेसतीतिप्रागुक्तंइदानीमाद्यमात्रेणव
रजतज्ञानमितिमत्वाभिप्रेत्याहेदंयज्ज्ञेयतादि। यदध्यस्तनिर्वचनीयादिस्वभावंशुक्तिरजतादिकंसाधितंतदाहारा
वंस्थितइतितथाचवाक्यप्रतिपाद्यानेवनकिंचिद्बाधकमितिनायः अहंकारश्चिदवच्छेदरूपमेवेष्टव्यः चैतन्य

विषयसंचेहेतुरितिनब्रह्मण्यविचारः सादृश्येति। निरवयवेनिर्गुणेनिष्क्रियस्यात्मनोगुणावय
वादिसामान्यलक्षणसादृश्यस्याभावादित्यर्थः। घटादिपरावाक्यजन्यप्रत्यक्षरूपाहमितिप्रतीतियोग्यत्व
स्यात्मन्यपिपूर्वपूर्वाहंकाराध्यासप्रयुक्तस्यसंभवान्नसादृश्याभावःगुणावयवादिसादृश्यंतुनाध्या॥
समत्वेहेतुर्व्यभिचारादित्याहतस्येति। संस्कारःधर्मजन्यःसंस्कारःनाघवेनसंस्कारमात्रंकारणंनत्वा
त्मजन्यःसंस्कारगौरवात् स्वाश्रयसंपादइत्याह। पूर्वेति। अहंकारस्यहिप्रतिदिनंसुषुप्तोनाशात
ङ्गीकार्योऽन्यथैवनिर्हेत्वन्तरंदृश्यत्वेति। ग्रन्थेन्यथानेत्यवदयमाणविधयाऽनात्मत्वापत्योऽधिष्ठा
नत्वानुपपत्तेरित्यर्थः नत्रचेति। ग्रधिष्ठानविशेषानवगाहस्यग्रध्यासकारणत्वादित्यर्थः नत्रस्वप्र
काशस्याप्यात्मे

नदाश्रयान्वयोगात् स्वेनाजडतयावृतस्वरूपस्याज्ञानप्रयुक्तावरणेप्रमाणप्रयोजनाभावात् घटं न
जानामीत्यनुभवस्यतदवच्छिन्नचैतन्यावरणविषयतयान्यथासिद्धत्वादेवमहंकारस्याहमज्ञइति प्रती
यमानाज्ञानाश्रयत्वमप्यज्ञानाश्रयस्यतेनाप्यवच्छिन्नचादन्यथासिद्धंचैतन्यस्यस्वयंप्रकाशस्यकथम
ज्ञानाश्रयत्वमिति चेत् किंस्वप्रकाशस्याज्ञानाश्रयत्वंस्वविरुद्धं किंवास्वविषयाप्रकाशाश्रयत्वं। नाद्यःघट
दिज्ञानस्यान्याज्ञानसमानाधिकरणत्वन्नज्ञानात्मवादन्याज्ञानाश्रयत्वंचाविरोधात् द्वितीयेविषयत्व
मेवविरुद्धमितिवक्तव्यंनाश्रयत्वंनयातदपिस्वप्रकाशचैतन्यस्याप्यनाद्यनाद्यज्ञानलक्षणाविद्याप्र
युक्तावरणप्रतिबद्धस्वस्वसत्तानिष्ठयाचाभानाविद्याऽविरोधिनयानहिविषयत्वंचापपत्तेः नचैवंब्रह्म
प्रकाशस्याभावप्रसंगःस्वरूपसतदयोग्यत्वंनहिज्ञानरूपंज्ञानविषयंभवति। ग्रनावृताःसाक्षिस्वप्रकाशत्वरू
पतया। ग्रप्रकाशतइतिव्यवहारयोग्यंपिनास्तिनप्रकाशतइतिव्रह्मण्यव्यवहारदर्शनाच्चयातद्या
नाश्रयत्वंतिव्यवहारभाक्त्वंतावातदन्यस्यनित्यप्रकाशब्रह्मात्मन्यसंभवात्साक्षानादिसिद्धंपिवल्प

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

26-28

नानेनयात्मस्वरूपयोग्यतयावरोधः नच्चवंकल्पनेयोग्यतया पूर्णानंदप्रकाशानिभ्वइयचैतन्य
प्रकाशनिभूयतइतिचेत् चैतन्यनास्तीत्यव्यवहारादर्शनेननेद्योग्यतास्वरूपावरणभावात्तस्मा द्
ज्ञानविषयमेवाज्ञानंतदावरकंचादयतदाप्रयतमइवनचवंब्रह्मणोग्यत्वाभावात्तन्निवर्त्यो
ज्ञानाप्रयेचेपितस्यात्तस्वस्वरूपचाभावनाज्ञो चाभावात् घटंनजानामीत्यनुभूयमानमज्ञानंतदेवना
न्यत् योग्यतालक्षणमावरणंवाज्ञानकार्यंघटाद्यवच्छिन्नचैतन्यनिरूपितंतन्निवर्त्तकंघटादिज्ञान
नानुभूयतइतिचेन्नानुभवविरोधःनवावृत्तिवैफल्यंनवघटाज्ञाननिवृत्तमितिव्यवहारानुपपत्तिः
प्रथमानादिमूलाज्ञानस्यबंधमरूपाणिघटाद्यवच्छिन्नचैतन्यगोचरापरोक्षशब्दवाच्यान्या
न्यवतदज्ञानानिज्ञाननाज्ञाननिवृत्तमित्यनुभवात्तन्निवाज्ञानानिजतद्घटोपादानानि मूलज्ञानः
सहकार्यपिनिर्वर्तेमुक्तावच्छिन्नचैतन्यनिरूपितविद्यापरोक्षविषयाप्रमाप्रमेचनिपतन् नचैवंतस्या
साक्षिसंबंधाभावादहमिदंनजानामीत्यपरोक्षचानुपपत्तिस्तस्यकार्यैकल्प्यत्वात् प्रत्युभयस्यमूला शिवः
२९

ज्ञानेनगोचरत्वात् प्रथमंमूलाज्ञानस्याश्रयविषयभेदाननुभवात्संभवात्स्वनुभवतुल्यत्वाद्विषयएवाश्रयः
प्रत्यक्षचैतन्यमिदंनजानामीतिभेदानुभवात्तस्मात्साक्षाहंकारावच्छिन्नचैतन्याश्रयंज्ञानंसाक्षिचैतन्यविषयम।
स्वप्रतियोग्यज्ञानस्यभेदस्यबाधकज्ञानाद्भेदवंतंप्रतिदोषरूपमसूपपद्यतेनज्ञानाद्यज्ञानंवाकार्यसाज्ञानंचा
योग्यदर्शनादिचेवाधकंमायाचेन्नैकघटज्ञानान्निखिलाज्ञाननिवृत्तिप्रसंगः आवरकस्यवज्ञानान्नवृत्ते.
राजरजुचेदुभेयस्वभावात्नचविनिगमकंमायानिगमकंमायेपिपरानिमतविरुद्धदर्शनवदावरकनिवर्त्तं
नइत्यभ्युपगमेबाधकाभावात् प्रत्यक्षमूलाज्ञानमात्मजीवनिष्ठमज्ञानंवाछुक्त्यज्ञानवत्नचेदमन्योन्याश्र
यजीवादिविभागस्यानादित्वान्नयाश्रयविषयत्वानेदोगोरवान्नकल्पनीयइतिवाव्यमन्यत्र
ईदमंशेचादसाहुसर्वथाप्युपपन्नमेवात्माश्रयविषयमात्मविषयमज्ञानमितिसिद्धमज्ञानेनतत्प्रयुक्तजीवपर
विभागश्चवदमूलमात्मनिकल्पंचाघटासोपंतःकरणोपाधिकोहंकारमीक्षनुनयात्साक्षीस्वप्रान्नचमंत्रो
कनुसंवरतीतिश्रुतेश्चतस्मान्निरस्तसमस्तकल्पंबाधनार्थंनिरतिशयानंदात्मकंचान्यंचपदलक्ष्यजीवस्व

रूपमाद्यमित्रमिवकत्वायुक्तमिजचप्रतीयतइतिसइं इतिश्रीतत्त्वविवेकेप्रथमःपरिछेदः॥ प्रयतसदा

३०

थाब्रह्मनिरूप्यतपदार्थावगमक्रमस्यवाक्यार्थप्रत्यक्षहेतुत्वात्तच्चलौकिकमितिलक्षणप्रमाणसंनिरू
प्यतेतल्लक्षणंचनगवादिस्वरूपवत्कारग्राह्यजन्माद्यस्यपतइति॥प्रत्यक्षप्रसक्तानुमानाद्यपस्थितस्यजगतोजन्म
स्थितिभंगायतोभवतितद्ब्रह्मेतियतावाइमानिभूतानिजायंतइत्यादिवाक्यजगत्कारणब्रह्मशब्दप्रमाणाद
देवब्रह्मलक्षणंतच्चब्रह्मद्वितीयमितिजन्मादिकारणंचब्रह्मत्वंकूटस्थत्वादिकारणंचसमानाधिकर
णमवलक्षणमितितत्रजन्मादीनांसमाहारंप्रत्यग्रूपब्रह्मधर्मंचासंभवल्लक्षणंचाहुपब्रह्मशब्दवा
च्यंतंत्रब्रह्मशब्दनिधेयंदृष्टरूपब्रह्मलक्षणंपदवाक्यानांनवनदीपूरस्थवद्दृष्टेयंकापदवयः॥कोशः
स्थवद्बाधकंस्वपरिमाणविशेषस्थितिवाच्यनिष्कलंनिष्क्रियमित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणितदभावस्यसिद्धत्वात्
आकाशादापरिमाणविशेषाश्रयत्वंयोग्यघटपर्वतादिवत्तत्स्वरूपोपचयभावतत्संभवेनस्वरूपोपचयस्य
वक्तुंदर्थत्वान्नदोषइवमप्याकाशविलक्षणस्वरूपोपचयस्यनिषेद्धुमशक्यतयाकाशसदृशमब्रह्मेतिचत्र

शि॰

३१

स्वरूपोपचयाहिकृत्स्नपदानकादशनिरूपितसंबंधपर्यंतंचेदंचाकाशादावेनकदेशनिरूपितयाचिंचिसं
बंधाश्रयेचननत्यावत्संबंधाश्रयेचेनतद्दोषापत्तिर्यदिदंत्तसंबंधस्याकाशोभवान्सर्वात्मकतुसाध्यत्वे
तिभवतिसर्वात्मकवस्याकाशवारूपवितस्वरूपंततःसर्वाश्रयेवस्तुनिरवधिकमहत्त्वंप्राकाशादिकंतुसा
वधिकंशब्दश्चापपदादिबाधकाभावनिरूपत्वेनवार्थेपितिपादयतिनसापदमितिब्रह्मशब्दोत्रविधपरिछद
मूत्यवस्तुसद्भिःननुभेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधान्संकोचएवन्यास इतिचेत्रजतादौरिवप्रत्यक्षादिदृश्यस्यापि
प्रपंचस्याधिष्ठानापरिछेदकत्वात्किंवाधातोब्रह्मजिज्ञासेतियस्यब्रह्मणोजिज्ञासाप्रतिज्ञातातस्येवंलक्ष
ति णेविचारेचनाप्रज्ञापतस्यलक्षणेपयोगात्प्रतिज्ञावाहुपसेवानात्मविचारेणाधिकारिणःप्रयोजनाभावेन
तत्प्रतिज्ञायोगात्नचार्थसंनासिध्यर्थंतद्विचारइतिवाच्यंब्रह्मणउपासनाशास्त्रेचप्रमाणभावनस्वरूपासि
द्धेःवेदांतानांविधिपरत्वेतत्रवान्यद्ब्रह्मणोनामास्तीतिवदनर्थकत्वंनब्रह्मस्वरूपेणमानांतरायोग्यतया
विप्रकृष्टत्वसिद्धेतियाच्यंजीवान्तरिक्तस्यचानानाधिकरण्यंचव्याख्यानुग्रहीतपानांतःप्रज्ञानवा॰प्रज्ञे

त०

त्वानुपपत्तेः कारणगुणपूर्वकोयंस्वसमानजातीयगुणारंभकत्वनियमादिति चेन्न अवयवेष्वपि कारणगुणपूर्वकत्वप्रसंगात् किंचावयविनोवास्तवेऽध्यारोपितरूपत्वेन तत्त्वानुगमस्य प्रपंचसत्वाच्चेतनाचेतनविभागस्वीकारतदभावप्रयुक्तः किंचविवर्तवादेनवोपनिषदः नचैतन्मात्रस्यैवकूटस्थस्यैकस्याद्यनुपपत्तेः सद्रूपत्वावच्छेदकधर्मस्यापिनित्यत्वेनधीप्रकाशरूपत्वस्वीकारेणैवसाक्षात्कारतात्पर्यजकत्वात्सत्वरूपमात्रस्यैवाध्यासप्रसक्तेस्तत्तज्जातेः सत्वेनसाक्षान्निवर्तनीयप्रपंचेचैतन्यविशेषाणां प्रपंचस्यापादानांतरासंभवादाद्यब्रह्मैवोपादानं नतावत्परमाणवउपादाननसंयुक्तानांतेषामहेतुत्वान्निरवयवएकस्मिन्संकोचावच्छेदेद्वयोरप्यसंयोगासंभवात्संयोगानधीनाप्यवयवनाशेनाप्यवयवनाशानुमानात्तद्गगनैकदेशकालसंयोगस्याप्यवश्यंतिप्रसंगात्परमाणुसंयोगस्याप्यवश्यंतेनकार्योत्पत्तिरवयविपरिमाणानापत्तिप्रसंगः एकस्यापरिणामित्वाच्चांतरालावयवाभावेऽवयवसंयोगात्सर्वद्रव्यैकत्वयमध्यैकपरमाणुभावपरिमाणमितिसर्वमदृष्टंस्यात्नापरमाणुसद्भावेप्रमाणमात्मसंयोगाधीनकालो

नजडोपादानानुमानस्यलाघवेनैवविषयतयास्मदादिमनोज्ञानविषयत्वात्तेनचकार्येणसर्वावयवसंयोगाभावनियमाच्चैकस्मादुत्पत्तिरितिनित्यानेकावयवसिद्धिरितिवाच्यं अनेकावयवारभ्यावयवसंयोगाश्रयत्वेपिरूपादिवदेकारभ्यस्यान्यथोपपत्तेनकारणबहुत्वमहत्त्वावान्तरकार्यमात्रंप्रयोजकत्वात्तत्रसंख्याकार्यप्रसंगः अदृष्टादिनिमित्तानुरोधेनकदाचिदनुपपत्तेः नित्याणुवादेपिनयतवक्तव्यत्वात्नोक्तदृष्टनाशादाद्यकार्येसोपपद्यतेअन्यथातीन्द्रियाद्यंकार्यंनारभेतपरमाणुरेवस्थूलोत्पत्तिसंभवात्नचमहत्कार्यंकार्यद्वारमितिनियमात्तत्सिद्धिः कार्यमात्रद्वयनत्र्यनियमेनतत्सर्वप्रकारयोमात्रत्वात्नत्वतीन्द्रियेऽधिकादर्शनस्पर्शभूतमेककर्मनकंवास्तुएकस्यापिपटस्यमध्यपाटनेनविभागवद्भूतस्यापितन्तुसंयोगवत्पंचीकरणाद्युपपत्तेः भूतेष्वेकांशःसंभवत्येकत्वनिर्देशालाघवादेकमेवन्यूनंनापिप्रकृतिरुपादानंस्वतंत्रजडप्रकृताप्रमाणत्वात्नजडकार्यस्यकृत्यवगतमायोपादानत्वेनोपपत्तेः चेतनोपादानत्वेविरोधेनसंख्यागममात्रान्दसिद्धेः अतएवास्मदादिमतज्ञानविलक्षणमायोपादानंमितिनिरस्तमायाशक्त्यविद्यापशक्तिमनेःसाधारणं नुमानुकूलशक्तिमतोवाज्ञानस्यवयाचकत्वात्तदुपादानंब्रह्मपरवेदांतप्रमाणंतुप्रकृतिमितिजडप्रकृताप्रमाणंमायाशक्त्य

JAWAHARLAL NEHRU MEMORIAL

JAWAHARLAL NEHRU MEMORIAL

सर्वज्ञत्वसिद्धिः नन्वसाधुवादीत्तं कथं सिद्धान्तसिद्धिरित्याद्यर्थे । इत्यादिकं तेरुपन्यस्तं तत्र तदाभासं सर्वज्ञत्वासिद्धेः
कर्तुमेवं प्रसिद्धेरिति चेत् तत्परमतत्रानिषेधत्वात् एकत्वसंख्यापरिज्ञानाभावविरोधात् नयानेत्रेतिके
त्यसङ्गतिकर्तायतनं केवलज्ञानं भवति शरीरत्वात् घटवदिति सर्वज्ञत्वासिद्धिरित्यादिवाक्यैकदेशानात्व
पि प्रशस्तरत्वापरप्रयोजकत्वात् नचैकदेशमात्रमस्ति नापि वेदवाक्यानि स्वार्थज्ञानपूर्वकाणि वाक्यत्वात्
इतिसर्ववेदपदज्ञानं नसर्वज्ञसिद्धिरितिवा चेच्छब्दज्ञानमात्रेण भाष्यकारादिवाक्यरचनापपत्तेरप्रयोजकत्वात्
नचाविशेषेश्वरज्ञानं वाक्यार्थज्ञानेकारणमितिवाचं परमात्मनश्चाविशेषत्वेनाप्रमाणभावात् अस्मदादीनां
तस्यनिश्चितिरिति चेन्न श्रुतिविरोधात् श्रुतौधातापथापूर्वमकल्पयदित्यादिश्रुत्यासर्गादौकालीनाध्ययनमनुभू
तक्रमसज्ञातापरिपूर्णवेदाध्ययनत्वात् इदानींतनवेदाध्ययनवदित्यनुमानाच्चवेदे क्रमादिनोपरितननदीप्त
रेफायत्तमित्यादयोवदन्तीभारताध्ययनेचस्पष्टकालागमबाधान्नादित्यनुमानेवेदेनपुरुषस्मरणस्मृतिःप्रा
स्त्रेयप्रामाण्यान्नानुमानात्सर्वज्ञत्वासिद्धिः सिद्धेतशास्त्रयोनित्वात्सर्वज्ञत्वमित्यादिशास्त्रहिअनादिरूपत्वेन
कार्येसर्वज्ञज्ञानजननात्पूर्वंतत्कर्तुर्यज्ञज्ञानानुकूलशक्तिरूपत्वेनतत्पादनतात्पर्यशालिपूर्वकालकत्वादीपा

दीनांयादृशेनात्मघटंरूपंपिसातथावयवादिविरहात्तादृशायोनतत्तज्ञानेअतएवज्ञानंकर्मानेतथाकोव
त्तद्ब्रह्मचशास्त्रापादानमितिसर्वज्ञानानुकूलशक्तिमत्तत्वंस्वरूपमानमाणिकमेणस्वस्मिन्सर्वज्ञानंहतिमुत्पाद
यतीतिसर्वज्ञमितिकोवलअन्यतुअत्रनेतरेखाप्रनेतिनशास्त्रकर्तृत्वेनतात्पर्यज्ञानंतावत्सिद्धंएवंब्रह्म
एकत्वावगतज्ञानत्वनभवतीतिअन्यदपिस्वसंवेदितत्वंमितिनजानीमइतिसर्वज्ञत्वंतेनवक्तीतिनिश्च
तमेवंतत्वापनियंपुरुषेएवमीतिश्रुतिरूपनियमत्वमात्रेणानुमानगम्यमपनियमरूपमानांतरागम्य
५६ गतत्वात्तंतित्वप्रकाशत्वात्पराभावप्रत्यक्षत्वात्सिद्धेश्चान्यथासिद्धेरूपलक्षणकमानांतरगम्य
त्वदर्शनात्वेदांतानांब्रह्मणितात्पर्यस्यात्मानंतरसंवादेपीतदर्थगतत्वेसिद्धवत्ज्ञानात्पराजनाना
वादेपिवेदांतानांब्रह्मपरांनयध्ययनविधिपरांतेनिःपयोजनत्वेनार्थवत्तानेसंभवतिनयाप्रवृत्तिनिवृत्ती।
विनाप्रयोजनंनचसिद्धज्ञानात्प्रवृत्तिर्निवर्तीतः तस्माद्वेदांतानांब्रह्मणिविधिपरत्वंनाकर्मणस्तुत्य
र्थत्वंवेदवाक्यानांतत्पेनिषेधपतीतिरुपनांदायात्मनितत्रायंसंप्रदायः
द्वितीयंतुकिंतन्मानेमनावदांतानामनुवादकतापरत्वात्तेषांचतान्हिअनादिनाताद्दशेयत्नसाध्यती

सुकंस्वरूपवो धस्तुविद्यमानाप्यनाद्यविद्यावतां साधकईतिनसंवादकः तस्मात्सिद्धवस्तुविषय वचनादित्वात्सङ्ग
वेदांतप्रामाण्यमविरुद्धंननुत्रयमेगीत्यनालौकिकमात्मानंतमवेदांतानामप्रमाणंनब्रूमः किंतुवेदांतायं
दिसिद्धोधर्मस्तर्हिमानांतरसापेक्षःस्यादोस्वतोलौकिकवाक्यवदितिनालौकिकवाक्यस्यमानांतरसा
पेक्षत्वात्पौरुषेयत्वेचित्रंस्यात्यौरुषेयत्वेचमानांतरापेक्षानस्यात्यतप्रयोजनाभावात्तत्रनतात्पर्य
मितितदपिनरजोदर्शनादिवसादिभ्रमनिवृत्यैकालांतरसंसारनिवृत्यैवप्रयोजनस्यभाष्यादावुक्तत्वात्
वेदांतवाक्यस्यैकस्यापिसंसारनिवृत्तेर्गुणभावेनदर्शितमितिनात्रोच्यतेतात्पर्यंचप्रयोजनस्फलवत्प्रतीतानुकूल
लक्षणंधर्मः तच्चोपक्रमादिनाग्रहिषंज्ञानंफलवदितिसिद्धंतत्रिरूपितमितिशाब्दज्ञानादिनाप्र
तीयमानोप्यर्थोनशाब्दार्थः तात्पर्यज्ञानेचनवाक्यार्थज्ञानहेतुःएकस्मिन्वाक्यपावदुपस्थितकोटितयाप
दार्थानांतेनविनापिअन्वयबोधसंभवेनतत्रतद्हेतुलप्रसंगाभावात् क्वचिद्वाक्यार्थसंशयस्तुशब्दादपा
तप्रतिपन्नेर्यतात्पर्यविषयेयादिदोषादुपपद्यते अनेकार्थेधातुपत्तावसादार्थेस्मृतौप्रमाणाभावात्बोधःस्मृ
तेस्तस्यवाक्यबोधः क्वचित्सर्वपदार्थस्मृतौबोधनादिज्ञानेचसतिभवत्येवान्यथाबोधः अन्यतोनवगतवाक्या

र्थावधारणंतात्पर्यग्राहकज्ञानमशक्यत्वाद्वाक्यमात्रश्रवणंतात्पर्यलिंगोपस्थितिर्नयमानावात्समभि
व्याहारस्यान्यथासिद्धत्वादितिचेन्नसिद्धवस्तुन्यपिवेदांतानांप्रामाण्यंनन्यथमपिकार्यपरत्वेवदांतावुक्तप्रमायपि
प्यतिनतुवस्तुपरत्वेलोकवदनाकांक्षत्वंसंगतिग्रहणंतत्रप्रवर्तकत्वंप्रयोजनाभावात्नहिव्युत्पत्तिःसिद्धयो गा
त्तलिंगवत्त्वभावात्प्रवृत्तावप्रवर्तकमेवानुभीयेतनचैककार्यंकार्यमितिज्ञानादेवप्रथमप्रवृत्तिदर्शनादिति
तत्रवशब्दसामर्थ्यमवगम्यतेनचैकार्थोपस्थितिंविनिवृत्तिरूपदसमभिव्याहारात्नत्रमणिपदस्यातिरु
क्तत्वंकार्यसर्वपदार्थइतिवाच्यंपाणिमिकक्षुरप्रयोगेनतत्रापिकार्यस्यकल्पनात्ननुपुत्रस्तेजातइति
वाक्यादपिहर्षविकासलिंगेनपुत्रजन्मज्ञानमनुमायकार्यबोधंविनैवप्रथमप्रवृत्तिर्भवतीतिचेत्तत्रहर्ष
हेतुनामन्यथापिसंभवेनपुत्रजन्मपरिशेषःसंभवात्नचैवमपिकार्यंनलिंगंदृष्टसाधनत्वज्ञानस्यैव
प्रवर्तकत्वादितिवाच्यं अतीतवर्तमानपुरुषसाधनत्वज्ञानस्यप्रवृत्तेः अतिसाध्यसाधनज्ञानस्यप्रवृत्तेश्च
त्वलाघवात्कार्यज्ञानमेवप्रवर्तकंकार्यंवेत्यत्रसिद्धसिद्धसाधनमितिनातिप्रसंगः नान्यत्वमपिप्रन्थितमोत्रगौरतु।

पदार्थमात्रबोधात्तत्र नाकांक्षान्वितस्तत्र नाप्तोक्तप्रमाणसाधनप्रयोजनसंबन्धरूपप्रकरणवाक्यस्यैव
तदपरत्वेनोपपत्तेरेवंप्रकरणानन्तरमपि मननादिविधानात्प्रवृत्त्याधीनमेवफलत्वज्ञानमाधीनमि
तिविधिपरवेदांतशास्त्रमिति उच्यते नवनुप्रवर्तकवाक्यात्प्रथमश्रुत्युत्पत्तिरुत्पादकार्थेनश्रद्धार्थैः तत्रतावत्
श्रुतियागफलमात्रे श्रुतिप्रसंगात् यत्र श्रुतौ श्रुतेकार्यमितितत्र श्रुतौ श्रुतित्वेहेतुत्वात्साधयितुमिष्टावि
षयत्वेनश्रवणप्रवर्तकज्ञानपूर्वेश्रवणंस्यात्तच्चानुष्ठातुंशक्यतेनचतदनंतरभाविनः प्रवर्तकत्वेसंभवति श्रुत्या
साधयितुमिष्टविषयत्वायोगात्सत्यमिति चेत् नहियोग्यताज्ञानात्प्रवृत्तिरेकवाक्यासाध्यनात्रापरूपेतद्ज्ञानेप्य
प्रवृत्तेः किंतुश्रुतिसाधनत्वमेवात्र श्रुतिसाध्यत्वसतिश्रेयःसाधनत्वमेवप्रवर्तकमितिसिद्धमसन्नान्वयात्त
श्रुतियागफलाज्ञानमेवप्रवर्तकंनचतत्प्रसंगः श्रुत्यसाधनत्वाज्ञानजन्यस्यतस्यप्रवर्तकत्वादिति तर्हिश्रुतिके
र्प्रावृत्तंनतुतद्ज्ञानिः नचश्रुतेरसाधनताज्ञानजन्यप्रवर्तकंनतत्प्रवर्तकज्ञानविषयइतिवाच्यंश्रुतेरप्रसि
द्धार्थप्रत्ययज्ञानंविनाप्रवृत्तिहेतुत्वावधारणेयोगात्किंचिदंशेश्रुतेसिद्धेश्रुत्यसाधनत्वादित्यनुमानात्सं न
वात्श्रुतिसाध्यश्रुत्यसाधनत्वादितिवाक्यमितिचावश्यकत्वात्तदवश्यंप्रवर्तकमस्त्वन्यत्रश्रुत्यादप्रवृत्तिरेवतद्

पास्तेकिंतुरागद्वेषकलंकप्रतिक्षेपएवात्रास्यतार्हिहायकल्पज्ञानोत्तरविषयत्वापेक्षणंइतिकथंनलिङर्थः
श्रुतएवभावनानलिङर्थेश्रुत्यादप्रवृत्तानदृष्टेप्रवृत्त्यादतदनुपस्थितेः किंतुप्रवर्तकानिधापिलिङर्थे
श्रुतिसाध्यत्वसतिश्रेयःसाधनत्वमेवात्रिधत्तेसाध्यत्वसाधनत्वक्रमेणवस्पष्टंप्रतिपादयंतिविरोधादिति चे
न्नतयोर्हिसमुच्चयविरोधेफलनिरूपितयोरेकत्रविरोधात्श्रुतएवनत्रीतिविरोधोनन्वेतत्साध्यत्वं
तत्फलेसाक्षात्समवायेनवर्तमानंप्रतीयेतवेतयेनचतदंतर्भूतंसाधनत्वमितिश्रुतिहेतुत्वयोगात्नवातथा
प्रतीयतएवक्रमेणविरोधःनचश्रुतिसाध्यफलसाधनत्वयोरेककालीनत्वेदृष्टांतीतनैविरोधइतिवाच्यं
विशिष्टबोधकपदाश्रुतिसाध्यश्रुत्यादिसाधनपदयोःसमभिव्याहारेणतदनेकबोधजनेककालावच्छेदप्रती
तौतत्रचनान्वयप्रसक्तेरेवभावनानलिङर्थेतंगतिश्रुतेःसचश्रुतिसाध्यत्वसमानाधिकरणेश्रुत्यसा
धनत्वमात्रेकत्रवाधेतश्रुत्यसाधनत्वेवहिराजपथाद्हिशेषःतत्रहिगुणविधिपदाश्रुतेरूपमर्दइतिवेत्स्यात्तत्र
रिप्यज्ञानश्रद्धावत्सर्वत्रेपपत्तेरेकेमेतदवाक्यांतरेतिः यत्तुहितत्साधनत्वमेवनतुश्रुतिसाध्यत्वमेवेतिश्रीधरः स्यात्पत्त

भवतीत्यर्थः। ननु साधनत्वं ज्ञातस्य कथं ज्ञातं तत्राह साधनत्वं ज्ञातं विना न ज्ञातुं शक्यते। ननु
नमः भावप्रतियोगिनस्वसमध्याप्यसारूप्यवान् कः साधनत्वज्ञानं विनाऽनुमानं भवति। प्रतियोगिज्ञानं
शब्दप्रवृत्तिविषयत्वेन भवति न च प्रवृत्तिसाधनतानात्महितसाधनत्वज्ञानं भवतीति वाच्यं प्रवृत्तसाधनानामात्मक्रियाणां सत्वात् आत्मस्वरूपस्य धर्मादेश्च नप्रवृत्त्युपदेशापत्तेः यत्र
त्वधर्मसाधनत्वज्ञानं स्वरूपमात्रेणैव अधर्मसाधनत्वज्ञानं सेत्स्यति नियोजनानर्थक्यप्रसंगाच्च तस्मात्
हितसाधनत्वमेव लिङ्गादेः शब्दैकत्वान्न समर्पयति किं विशिष्टं साधनत्वमित्यपेक्षायां विशिष्यते
इतिवाक्यकारणशक्तिमत्त्वं साधनत्वं वेदबोधस्यमानांतरेणाबाधितत्वात् नाप्रसिद्धं
विनानुमानवत् तदभावानुमानस्यागमेनैव बाधितत्वात् न चैवं विनष्टादपि दंडादिदर्शनात् दिनकारणे समवाय
नष्टोत्पत्तिप्रसंगः तद्ग्रहकान्वयव्यतिरेकाधीनत्वात् तस्य। न च यज्ञकृतिमात्रं भयवाप्रवर्तकं ज्ञा।
नविषयसाधनत्वं फलार्थं तच्च सुकृतसमवायिनात्मनि हितरूपतया प्रवृत्तावनुपयोगात् समवाय
संबंधविशेषाधर्मविशिष्टयत्वस्य भयादेश्च दृष्टत्वं तच्चयागेन केनापि वा व्यभिचारितिकिं विदनुपपन्नं का

दृष्टान्तस्यापि धर्मविशिष्टदनुपदिशतां नवर्कातसाधनमर्थं यत्सन्सत्प्रेम तृणपुरुषवाचकत्वं किमाकाम्पसिध्यसे
वत्स्यवकामिकर्मत्वात् एवं सतिप्राथमिकप्रवृत्तिरनुपपन्ना भवतीतिन किंचित्वदभिमतकार्यमात्रं प्रत्युवा
पलक्षितप्रवर्तकं नधर्मापि नप्रवर्तकान्विते शक्तिगौरवात्तिनुलाघवादन्वितमात्रप्रवर्तकज्ञानोदयस्तु लिङादि
पदसमभिव्याहारानभिज्ञे नतुपदमात्रप्रयोगे संसर्गमात्रज्ञानोदयो नापिलोकवृद्धप्रयोगदर्शनात् प्रथमचलाये
भवत्पदप्रयुक्तज्ञातृत्वादिवाक्यादपि प्रथमतुत्पत्तितत्पदोक्तितत्पदोपायनप्रदर्शनात्तत्पदार्थस्वरूपसामान्यज्ञा
नपूर्वकत्वात्तज्ज्ञानस्यचतदंशादन्यतः संभवाच्छब्दस्यान्वितमभिधत्तइत्यन्वितमभिधानं चतुरदृष्टकृ
लक्षणयेतिगंनसामान्यतोरसापस्थितेतद्विशेषजिज्ञासायांतदपिसाभ्यन्यतोभवतीतिचेन्नात्रनिरपेक्षेन
तदभावात् अन्यथावेदोपिकमतरत्वव्याप्तिप्रतिसंधानदशायामेवशब्दार्थसंसर्गः प्रतीतइतिशब्दोप्रमाणंस्या
त्तत्रोच्चनुपदानिज्ञस्यास्वरसपदार्थानिधायरूपशक्तयात्तदर्थान्वितमपिवोधमतिनतुपदानि।
हिमाः पदार्थसंसर्गयोधकाउत्पत्तिनिधानमाहुः इत्यभाष्यापिनकार्यसंबंधशब्दार्थः किंचेवंविधिपरापाठा
दयंकीदृशंब्रह्मसिध्यतिनतावद्दृष्टंतत्रमानंभवात्॥ शंकरस्य

धर्मविकार्यपरत्वात् एकवाक्यत्वेनार्थवत्त्वयोगात् नचैवंसति विकरणन्यायेनतत्सिद्धिः नवप्रयाजविरोधेनतत्
संभवात् नचजीवतिरिक्तब्रह्मसिद्धेः तत्त्वमसिनान्योऽस्तितृष्णीमासनस्थस्यपरब्रह्मविदः स्मृत्यादिभेदनि
र्देशतात्पर्यकल्पनाविरोधात् नयागस्मृतिपात्रप्रयोगेनपश्यामः नचातदुपासनातः फलंतस्याऽविद्यानिवृत्ती
वस्तुभावेवानुपयोगात् एतद्भाष्यादःस्पष्टं पर्तुर्यिधीयमानज्ञानत्वमेवोभविष्यति ज्ञानस्याविद्यानिव
र्तकत्वादस्मदर्थतार्हति तन्नप्रमाणभावेन भेदज्ञानस्येवासंभवात् ज्ञानस्याविधेयत्वाच्च नतावच्छब्दज्ञानंविधेः
तस्याग्नेहोत्रादिवाक्यार्थज्ञानपरविधेयत्वात् नापिवाक्यार्थज्ञानाकृत्तिरूपोऽस्मीतिविधेयः मोक्षस्यनित्यसि
द्धस्यतदसाध्यत्वात् नापिसाक्षात्कारस्यतत्फलोत्पत्त्यासस्यप्रमाणत्वेनातत्फलत्वात् नाप्यभ्यासयमविधिः नि
यमात्तस्यापिसाक्षात्कारः फलंवक्तव्यं अन्यस्यसंभवात् तच्चविधेरप्रतीयमानत्वेनशपथतः स्मर्यमाण
मेवचेष्टंतेनापिसाक्षात्कारोविधेयः तस्यश्रवणादिविधिफलतयास्वर्गादिवदविधेयत्वात् नचसाक्षात्कार
एवविधिस्तुनश्रवणादिविधिरितिवाच्यं साक्षात्काराद्धिश्रवणादेरवानुष्ठेयोनस्यात् प्रमाणव्यापार

दृतेनस्पृहणकर्तृत्वात् ततश्चश्रवणादेरवश्यत्ववात्रसाक्षात्कारसंभवेनतद्विधेयंकिंचिद्भवमाणंज्ञान
मात्रेणविधेयंतस्यछाद्यत्वानावातरूपछाद्यविनाप्यनिष्टज्ञानदर्शनात्तद्विधीनपुरुषछाद्यजन्यप्रयत्नसा
ध्यत्वविधेयत्वात् किंचयद्विषयंज्ञानंविधेयमिष्यतेतदप्यनिष्टंतेपिशब्दादिनाजन्यतेनविधेयंकथंतद्वि
ज्ञानवेदनादिविधीरितिनज्ञानानुकूलावेदनाक्रियायाएवतत्रापिविधेयत्वात् तत्रेष्टाजन्यत्वस्यावश्यंवक्त
व्यत्वात् इष्टाजन्यज्ञानस्यान्यत्रज्ञातृकारणत्वेऽपिपतंरिष्टाजन्यत्वमावातनचवेदनादावपिसामर्थ्यप्रविधि
पानाक्रियतिवाच्यं क्रियामात्रस्याविधेयत्वेविधेतः सामग्रीसंपादनस्यवायागात् ततश्चयागादिपदेलक्षणा
नन्यापेक्षिताश्रुतक्रियांपरित्यज्याऽश्रुतक्रियाविषयत्वप्रमाणनावात् श्रुत्यनुरोधेनयागएवविधेयः
तस्माद्यत्रज्ञानंनेदृशंयंविधयोपादिष्टंदृष्टंनेतज्ज्ञानंतस्यामानदृष्टःसाक्षात्कारएवजन्यतयाविधे
यधीनेष्टापासद्भूतत्वात् मननादिविधानमपिपरमपुरुषार्थसाक्षात्कारार्थमेवेतिनतद्भूतार्थविधेः प्रा
धान्यमेवज्ञानविधेरसंभवात् अन्यविधित्वानुपपत्तेश्चनविधिनिष्टवेदांतवाक्यंकिंतुस्वप्रधानारंभसाक्षा
त्करणंनिष्टमिति तद्भूतस्यकर्मनात्तत्समन्वयातृतिः अन्यस्यसम्यक्त्वंचैवंकप्रतिपादकोयंवेदांतानांपर्यव

सत्तानिश्चयलंभ्यतेऽवेति तद्भावखंडार्थपरंनत्वंमपि बंदुत्वाविशिष्टंवाक्यार्थोनवस्तुमात्रमितिदेह सत्यं
एवमप्यकृत्स्नात्पदिकार्थमात्रस्यवाक्यार्थत्वानापपात् सत्तादिवत्वेतुब्रह्मानंतपदसमभिव्याहारवशादेकब्र
ह्मैकमात्रंवाक्यार्थःसिध्यतीतिनकोपदोषःनचसवैत्रवैशिष्ट्यस्यवस्तुभूतसंसर्गत्वेननव्यैकमात्रैकार्थइतिम्र वा ३
ज्ञानमात्रस्यवस्तुभूतसंसर्गत्वात् प्रज्ञानंचविशिष्टादन्यत्रापिसंबंधहृदयेज्ञानाभावेवाशक्षुतदर्थागतत्व
धाचवैशिष्ट्याज्ञाननंतसंशयवादज्ञातसंबंधिन्यपितद्भूयोमितिधर्मवत्धर्मिण्यपितदुपपद्यतेप्रकाश
शमानवाप्रकाशमानत्वेनानुपपन्नंचैतन्येनास्तीतिव्यवहारस्यदर्शनेनंतद्याप्तारूपावरणभावात् प्र
काशमानेतात्मन्यानंदादिनिरूपितस्यनास्तीतिव्यवहारस्यदर्शनेनंतद्याप्तारूपावरणनिरूपकतया
नंदाद्यानंतःतस्यवाज्ञानंतापपत्तःलोकेपिज्ञातेरिवव्यक्तरपिस्वरूपविशेषस्तदाधिकरणतायोग्यःस्ती
तिनदज्ञानानंतरंचरणवमप्नःउत्तरंचाविधात्मकज्ञातस्वतोपिविशेषाभावेनव्यक्तेरवविशिष्टस्वरूप
त्वात् तस्मात्सत्यादिवाक्यंप्रवेशार्थंतदाणवाक्यंतात्पर्यकप्रकाशादिवाक्यवत् वावदत्वानुमानंच
व्यभिचार्यप्रयोजकंचनचैवंपर्यायतापत्तिःवाक्यभेदसंसर्गात् तथाहिज्ञानादिपदंचतविशेषविशिष्टंतदु ४३

पहितंवास्वरूपमात्रंनघटत्वलोवाकव्युत्पत्तिविशिष्यज्ञानेपितद्विषयत्वात् सत्यशब्दोवाधियोग्यत्वविशिष्टंस्वरूप
मात्रंएकशेषेणसजातीयानावबोधकःब्रह्मात्मशब्दावपिसंबंधत्वविशिष्टंतदुपहितंस्वरूपंवाग्राहकत्वम
हंशब्दोपिग्रहंकारविशिष्टंतछरीरेप्युपस्थितविशिष्टमितितिनपदानांपर्यायतानस्यात्संसर्गार्थत्वप्रसंगः
नचविशिष्टोपस्थितावपियोग्यतादिमात्रंब्रह्मात्मशब्दःप्रतिपादिपत्नीतिवाच्यविशिष्टयोःस्व
समानसत्ताकत्वेनानेदायागात्शब्दोपस्थितस्यवाक्यार्थान्वयित्वनियमात् नहिपदार्थैकदेशस्य
लोकेन्वयःप्रसिद्धःततश्चतत्त्वंवेदवाक्यंतज्जन्यज्ञानविषयतयानस्यापिपरमार्थत्वान्नाहंत्वंतुनवाऽयंत्व
मर्थइतिचेन्नज्ञानादिपदेनपूर्णब्रह्मस्वरूपलक्षणयाब्रह्मप्रातपदिकार्थमात्रस्यवपतिपादनात्
नचैवंगंगापदलक्षस्यगंगात्ववत् ज्ञानादिपदलक्षस्यब्रह्मणज्ञानाद्यन्यत्वापत्तिःज्ञानादिपदवाच्यस्या
ज्ञानाद्यात्मकवृत्तिविशेषादेःपरित्यागेपिपूर्णज्ञानादेरवलक्षणात्नचवंस्वरूपमात्रस्यवज्ञानादिपद
वाच्यताभावइतिवाच्यं सर्वेषांपदानांपर्यायतापत्तेः एकैकस्मात्सत्यज्ञानानंतादितीयशब्दसत्तानिश्चय
रूपज्ञानप्रसंगात् तस्मात्पदस्यपदांतरेणानुभावकत्वप्रसंगाच्चनचसर्वपदलक्षणापक्षेपिपदांतरव्य

यंपदांतरं विनातदर्थात्मानेदसत्तानिश्चयासंभवात् लक्षणानवतारश्च ननुतत्तदुपहितस्वरूपंवाच्यं चेत्
किमितिलक्षणस्वरूपमात्रस्यवाच्यत्वात् लक्षणंयांचतन्यागात्कथंब्रह्मतदात्मकंसिध्यतीतिचेत्न यथे
पिउपहितस्वरूपमेववाच्यतयापितत्तदुपहितत्वविशिष्टमेववस्तुपहितद्वयस्वसमानसत्ताकमेदावृत्ततत्त
तयानीमेदयोग्यतानाज्ञानेनेदमाद्यभागप्रतीयमानयोः समानसत्ताकमेदा[illegible]नुभवात् ततः ज्ञानानेद
दपदेः पूर्णचैतन्यानेदात्मकंवस्तुलक्षणंदीयतेमतिसवपदलक्षणंब्रह्मणोज्ञानादिस्वरूपत्वंचनन्वेवमपि
शक्यसंवेधतयाज्ञातलक्षणस्यात् तज्ज्ञानंचब्रह्मणः शब्दवाच्यं सोपिलक्षणिकःखेतेखादलक्षणकानव
स्थाचेतिगुरोरपम्कृतापतिरितिचेत्न ब्रह्मसत्याद्यात्मकमायासत्यादिपदसमुदायवाकार्यत्वात्नकस्या
पिपदस्यशक्यमतोसत्यादिस्वभावयुक्तंचिद्विशिष्टमेवब्रह्मतत्तत्पदवाच्यं विशिष्टंचपरोपाधिनाभि
न्नमेववाक्यैकवाक्यतापदिकार्थैतात्पर्यनियत्वमादिजानतः सत्यादिपदलक्षणस्यज्ञानादिपदानधानेपि
विवारणात्तत्पदवाच्यसंवेधतयावगतज्ञानाद्व्यक्तेरवलक्षणोपास्यतिरितिनातः परमाशंकत्यनवस्थ
भावादितिसिद्धंसत्यादिवाक्यानांलक्षणयाखंडब्रह्मप्रतिपादकत्वंएवंतत्वमस्यादिवाक्यानांपिएकवा

तिपदिकार्थेः तज्जेदस्यमिथ्यात्वात् जीवः ब्रह्मणःस्वसत्ताविरोध्यत्वंतादात्म्यप्रतियोगिभेदप्रतियोगी ब्रह्म
निष्ठात्यंताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगीवापदार्थत्वात् ब्रह्मवत् ब्रह्मानेनोपाधिकभेदप्रतियोगिनभवे
तीतिवा जडान्यत्वात् ब्रह्मवत् जीवः ब्रह्मेवदक्षिणलक्षणस्यात्ततद्वाक्यप्रत्ययकरणोपस्थितविशि
ष्टब्रह्मवानिधत्तेइतितत्रापिलक्षणायांघपिनात्यंभ्रुद्रेखवरुध्यतेतथापितत्तत्स्वरूपकरणव
गताधीर्नातिप्रस्तुप्यमाणमवनतुप्रस्तुतंतत्वमसिवाक्यस्यापितदंतर्गतत्वात् सोयमितिपदंचप्र
खंडार्थंलक्ष्यउदाहरणंतच्चमस्तुग्रंथएवपपादितं केचित्तुसर्वपदानांप्रथमवृत्त्यायलक्षणेपरिहारायैवनि
भिन्नंब्रह्मवाक्यार्थइत्याहुः तन्नाकल्पितभेदस्यतत्त्वावेदकश्रुतिप्रतिपाद्यत्वायोगात्तस्यात्यंताभावरूपा
भेदसमानाधिकरणभेदस्यशुक्तावविद्यमानस्यश्रुतिरजताधिष्ठानत्वात् ब्रह्मवलक्षणसत्ताविशिष्टत्वात्
ब्रह्मसमानाधिकरणत्वेनाभावप्रतियोग्यप्यवश्यंशुक्तिरजतार्थक्रियानाडीतिचेन्नशुक्तेरछे
दकत्वेनप्रयोजकरूपार्थक्रियायाःसत्त्वेपिसत्वात्प्रार्थक्रियाविशेषसत्वेपिसंभवात् शुक्तिरजतविशे

यात् नवा यक्रियायाम्यत्वेनेवसत्वं देहतादात्म्यवद्ध्यध्यासस्यापितत्संनेवेनास्य परिणामात्रत्वात् परमतः परमा
एवादिपरिमाणदेनैवात्यप्रसंगाच्च नाथर्वक्रियायांसत्वं व्यापकं पूर्वदृष्टेविद्यमानत्वरूपस्यतद्व्यापकत्वेपितदा
श्रयाधित्वरूपस्यतस्याप्रयोजकत्वात् भेदोमिथ्याद्रव्यत्वात् नेदस्यादित्यादिलिंगेश्चतस्यमिथ्यात्वंसिद्धमितिनतां
स्यतत्रावेदकप्रमाणंगम्यते किंचबंधमुक्तावपिभिन्नाभिन्नेब्रह्मस्यात् तद्रूपस्यप्रमाणसिद्धत्वात् स्वांतरेणब्रह्म
णिप्रमाणेनाद्यात् नवसंसारदशायामेवभिन्नाभिन्नमितिवाच्यं कालनेदस्यश्रुतत्वात् नचब्रह्मवद्ब्रह्मेवभव
तीतिश्रुतेर्जीवन्मुक्तिसमयेऽस्यतोभिन्नमेवनादितिवाच्यंतस्यवाक्यस्यत्वंपदार्थयोगात् तथाहित
त्वंपदेनेदानींतनशरीरविशिष्टंचैतन्यंतदभासोवाचलुप्यतेइदानींतथात्वेपिफलादर्शनात् नापिब्रह्मसाक्षात्कारा
नसिद्धेनेदानेदगोचरसाक्षात्कारात्स्वगोचरनेदनिवृत्तियोगेनततोत्यंतानेदासंभवात् नचसाक्षात्कारस्या
त्यंताभावोविषयइतिवाच्यंनेदानेदनिवृत्तेः पूर्वमसत्तत्सत्तापरोक्षत्वायोगात् सत्वेवास्मन्मतप्रवेशाप
त्तेः नचनेदोनेदकालेयानेदस्तावन्मात्रगोचरसाक्षात्कारेणदेशनिवृत्तिस्सिध्यत्येत्तानेदसिद्धिरितिवाच्यं
तस्यनेदविरुद्धत्वेननिवर्तकत्वात् नहिजातिज्ञानाद्यत्कयोनिवर्त्तेतेविद्यमानंनेदस्ययथाशुक्त्यज्ञा

स्याप्रतीतिकल्पनायोगाच्चनचशुक्त्यवयवगतात्यंतानेदस्येवास्यासान्सएवसाक्षात्क्रियतइतिवाच्यंतत्वम
सीत्यत्र स्वस्मात्यंतमनयोश्चासंगात् कर्मकर्तृव्यवहारस्यात्यंतनेदेप्युपपत्तेः फलवाक्यादेवमोक्षोपपत्तिज्ञा
नस्यासद्वत्वात्प्रभास्यस्यैवान्यस्यमोक्षोपयोगात्सोहंवाक्यंतत्वमस्यादिवाक्यविरोधेनफलवाक्यस्यार्थप
रत्वायोगाच्चकिंचात्यंतानेदोनामनेदांशविनाशः नचतत्संभवति जीवस्वरूपस्यविनाशप्रसंगात् नहिध
र्मिणिसतितत्स्वरूपंतत्समानसत्ताकोधर्मोवानेदोविनश्यति नचनेदांशविनाशेपिप्रभेदांशस्यसत्वान्नवा
चिद्रूपतिरितिवाच्यं विद्यमानस्यापिनेदांशस्यासंसारिब्रह्मस्वरूपतयासंसारिनाशेमोक्षोपिप्रवृत्त्यनुपपत्ते अ
नेदांशस्यातीवः किमत्यंतंभिन्नाभिन्नाभिन्नाभिन्नोवाप्रोघनब्रह्मणोभिन्नाभिन्नोजीवः अनेदांशस्यब्रह्म
त्वात् द्वितीयःऽस्यंतंभिन्नएवस्यात् तृतीयःनेतरामाणिकानेदप्रसंगः नचनेदः स्वरूपमेवानेदस्तुतत्रोपा
धितोनचतीतिनिरंशस्तीवस्य कश्चिद्भेद इतिनभेदविनाशात्स्वरूपविनाशः नवाभेदोनंतादिदोषइति।
नभेदधर्मिणोजीवस्यासंसारिब्रह्मानेदोक्तनयानचैक्यंनेदाभेदः तत्वमसीतिश्रुतिर्वाक्यंप्रमाणंस्यात्ता
र्ह्यसिद्धेचब्रह्मनवसंसारिस्यात्तदनेदविरोधिनेदस्यकल्पितत्वेनवास्तवसंसारित्वाव्यवस्थापकत्वात् तत्रचन

देनेदाबाकर्मनोक्तमेवंमुक्तावपिनित्यानित्यमेववस्तिचेत्तर्हिनेदंकोपाधेरपिसत्वात्संसारादविशेषःनच॰
नेदःस्वाभाविकःउपाधेनाक्रियतेनेदरूपादेवहेतोर्ध्रुवमजायमानमाद्यमितिवेदोधात्जीवस्यब्रह्मो
शस्त्रविरोधान्नच्युतत्वदानीघ्रेत्वंनित्यानित्यात्मकजीवेऽज्ञःस्यात्सर्वज्ञानानंदादरपिबुद्धेणोत्पत्ते॰
देनकशास्त्रविरोधःतत्रापिनेदंनेदंश्चत्यानित्योशस्यज्ञानंदाद्यस्वरूपत्वेनब्रह्मज्ञानंसंघात्मकंमुपेत्यदृ॰
श्यमित्यादिदोषःस्यात्निर्गुणश्रुतिविरुद्धंचततोमतिदोषेत्यल्पश्रुतएवायंपदः॰तस्मादद्वैतवादएवसर्वश्रु
तिरहितश्रुतिसर्वश्रेयोधिनिरादरणीयइतिदूरंचक्षुस्तराद्यदवसादाक्षिप्तेत्रह्मणिप्रमाणांतराभावा
त्तच्छास्त्रजन्यज्ञानस्याप्यपरोक्षविषयतयाऽपरोक्षत्वात्दृष्टेयजन्यज्ञानानामपितथात्वापरोक्षत्वात्प्रत्यक्षस्यचाप
रोक्षत्वमनावृतसंविदनिरूपंघटादरपिप्रवृत्तिनिगमनेदशार्थांतदस्त्वेवमन्यथासुखादरपरोक्षत्वानुपप
त्तेःतत्रद्विप्रयजन्यज्ञानावेदेसंनवात्सादिरूपध्वस्तिनानावृतसंविदनेदस्यसत्यत्वेनचैवंधर्मादपरो॰ २
क्षतापात्तेःस्वरूपविशेषस्यपरमतत्रापिपरोक्षत्वात्यदंतप्रतिपाद्यंभूतंब्रह्मतच्चसदासंविदूपमिति॥
भवतितद्विषयमिदंज्ञानंशास्त्रजन्यमप्यपरोक्षंतत्रापिवेदांतजन्योतत्वसाक्षात्कारदयकत्वेत्वाघानिवर्तक॰ रामः
४६

स्वविद्यानिवृत्तेःनेदंभ्रमनिवृत्यधिष्ठानात्मानेदमिदंब्रह्मसाक्षात्कारविद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मणतिरिक्तप्रपंचात्यंताना
वस्तुखंडार्थशास्त्रप्रतिपाद्यब्रह्मस्वरूपत्वेपिनिवृत्तेःप्रतियोग्यसमानकालत्वेनब्रह्मस्वरूपत्वायोगात्तस्या
स्त्यात्वेदकशास्त्रत्वाप्रतिपाद्यतयासत्यानावेपिनानुपपत्तिःनचासौपुरुषार्थःप्रतिबंधकाभावतयातत्का॰
मनायाःपूर्णानंदावाप्तेरेवपुरुषार्थत्वादितिकेचित्अन्यतुकल्पितोभावदन्यत्वायोग्यनिवृत्तिरप्या भावस्यात्यंता॰
त्मत्वप्रतियोगिसमानसत्ताकनिवृत्तेरेवप्रतियोग्यसमानकालत्वात्कल्पितस्यस्वात्यंताभावत्वेतत्व
निवृत्तिनिष्ठत्वस्याप्यविरोधात्नचैवज्ञानवैफल्यापत्तिःज्ञानाभावकालेकल्पितविद्याद॰सत्वेनप्राक्सि
द्धनिवृत्तेरपिप्रवृत्यंगसाध्यत्वसंभवात्तेनविनानस्याभावमात्रत्वावस्थानाभावात्अतएवतस्याउद्देश्य
त्वनित्यसिद्धाविद्यानिवृत्तेरप्यभावप्रमादशायांलोकइवतदुपपत्तेःतस्मात्सिद्धेजीवस्याद्वैतब्रह्मसाक्षात्का
रद्वारभ्रमनिवृत्यासच्चिदानंदब्रह्मावाप्तिरितिजिज्ञासितव्यमनवद्यपुरुषार्थविदेःप्रज्ञःसुखंस्वमहिमानव
शेषयोनिःशास्त्रकृद्भगवतश्चयविधेयश्चयोत्तुनोनरमगाकृतिमंगलाश्रिः॥१॥तुर्यंतत्त्वमुक्तवदसामुग्धस्य

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

त० पितरानुममत्वव्यतीतयेभयाद्वाएषोपंनरकेसरित् २ काहंमहीयसाशास्यंवात्सल्यंकुरोरिदंर्यापचंडाल।
केलशेकाशतेखलुभास्करः३॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमज्जगन्नाथा श्रमपूज्यपादशिष्यश्री
४१ महेतांतसारेनिज्ञसिंहाश्रममुनिप्रणीतेतत्वविवेकोद्वितीयःपरिछदः॥ श्रीशिवनाथप्रसादात्॥ प्रेम्नि
शिष्टमर्यादानेकग्रन्थप्रकाशितं॥ एकंवेदांतनिरूपणाः प्रखंडंप्रतिपेदिरे। संसर्गोसद्भिसमधीहेतुतायोगि
रामियं। उंकारखंडार्थतायहृत तत्पदिकार्थेना॥०॥७॥

MEMORIAL